

І. М. Дзюба

Національна академія наук України

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ Національна (Українська академія наук, 1918–21; Всеукраїнська академія наук, 1921–36; Академія наук УРСР, 1936–91; Академія наук України, 1991–93; Національна академія наук України – від 1994). Історично академіями називались як деякі навчальні установи (першою з яких була Платонів. академія побл. Афін, від 387 до н. е.), так і гуртки вчених. Академії як товариства учених, що ставили своєю метою розвиток наук, виникли ще в стародавні часи: Александрій. академія за Птоломеїв, євр. та араб. академії, Академія Карла Великого. Від 9 ст. ця традиція втрачається, але відновлюється в 15–16 ст. Виникають мист. і природознавчі академії в Італії (Академія св. Луки в Римі, 1593; Болонська академія, 1600), Франції (1635) та ін. європ. країнах. Деякі з них відіграли помітну роль у розвитку науки, як-от Академія дель Чименто (Accademia del Cimento) в Тоскані (1657–67), що впроваджувала експерим. напрям у природознав. дослідженнях. Серед найвідоміших академій Європи – «Академія рисячооких» у Римі (1609), «Академія дослідів» у Флоренції (1657), Лондон. Королів. Товариство (1660), Париз. академія природничих наук (1666, до 1793 – Королів. АН), Берлін. (1699), Віден. (1704), Петербур. АН (1724), Пруська АН. Нац. відродження слов'ян. народів також супроводжувалося створенням академій. 1866 на базі Серб. наук. товариства створ. Серб. АН, у 1871 назву Академії дістало Наук. Краків. товариство, у 1889 виникла Чеська академія наук і мистецтв. Новий тип власне наук. академій утверджується від 2-ї пол. 19 ст. як результат бурхл. розвитку природничих і точних наук. З традиц. наукових т-в вони перетворюються на потужні організації, що об'єднують науковців своїх країн для піднесення продуктив. сил та культур. потенціалу своїх суспільств.

Україна в середні віки не стояла осторонь заг.-європ. освітнього і, почасти, наук. руху. [М. Грушевський](#) говорив про т. зв. Київ. академію доби Ярослава як про «старшу і першу в ряді академій Києва», «явище всесвітнього порядку». У 70-х рр. 16 ст. (бл. 1576) в Острозі на

Волині князь К. Острозький заснував школу високого рівня, яка дістала серед сучасників назву «академія», що цілком узгоджувалося з тодіш. невіддиференційованістю академій як ВШ і академій як наук. осередків. Створ. Київ. братська школа (1615) і Лаврська школа (1631) злилися в Києво-Могилян. колегію (1632) – ВНЗ, який 1701 одержав титул і права академії (проіснувала до 1817). Тут не тільки навчалися, а й проводилася наук. робота. Академія видавала праці з богослов'я, мовознавства, історії, філософії. Києво-Могилян. академію М. Грушевський називав «великим огнищем освіти, що обслуговувала всю Російську імперію». Першим університетом на укр. землях був Львівський (1661). У 19 ст. було засн. університети у Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1865), Чернівцях (1875). При них функціонували наук. товариства (істор.-філол., матем., дослідників природи, фіз.-хім. наук, юрид. наук, медицини і гігієни – в Харкові; природознавче, юрид., фіз.-мат., мед., – в Києві). Виникали й інші наук. осередки – Філотехнічне товариство у Харкові (1810), Товариство с. господарства Пд. Росії в Одесі (1828), Товариство київ. лікарів (1849), Харків. мед. товариство (1861), Одес. товариство інженерів і техніків (1864). Для вивчення історії України багато зробили науковці, які брали участь у роботі Тимчас. Комісії для розгляду давніх актів (створ. 1843). Діяли Товариство історії і старожитностей в Одесі (створ. 1839), Пд.-Зх. відділ Рос. геогр. товариства (утвор. 1873, заборон. 1876), в якому працювали [В. Антонович](#), М. Драгоманов, [П. Житецький](#), [Ф. Вовк](#), М. Зібер, П. Чубинський, *О. Русов*, [М. Лисенко](#), *К. Михальчук* та інші; Істор. товариство Нестора-літописця у Києві (утвор. 1873), провід. членами якого були В. Антонович, П. Житецький, [І. Лучицький](#), [О. Лазаревський](#), О. Левицький, О. Кістяківський; Істор.-філол. товариство в Харкові (утвор. 1876), де розгорнулася діяльність О. Потебні, [Д. Багалія](#), *М. Сумцова*, *Д. Міллера*; а також Церк.-археол. товариство в Кам'янці-Подільському, Товариство дослідників Волині в Житомирі, Товариство дослідників Кубані в Катеринодарі, Товариство дослідників природи в Харкові (1869), Товариство природознавців у Києві (1869), Фіз.-мат. товариство у Києві, низка «вчених губернських архівних комісій» та ін. Активізації наук. життя в Україні прислужилася діяльність «Старої Громади» та її органу – ж. [«Киевская Старина»](#), а також істор.-філол. т-в при Харків. (1877–1919) і Одес. університетах (1889–1917) та Ніжин. істор.-філол. інституті (1894–1920). Протягом 19 ст. (особливо наприкінці) в Україні інтенсивно розвивався ряд наук. напрямків: філософія (П. Юркевич, В. Лесевич), філологія (С. [Смаль-Стоцький](#), [А. Кримський](#), К. Михальчук, *В. Науменко*, О. Потебня), історія (М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, *Д. Яворницький*, *Д. Багалій*), сусп. науки (М. Драгоманов, С. Подолинський, *М. Туган-Барановський*, [Б. Кістяківський](#)), літературознавство (П. Житецький, *М. Петров*, М. Сумцов, [С. Єфремов](#), *В. Перетц*), етнографія (М. Максимович, П. Житецький, Ф. Вовк), економіка (М. Зібер), біологія, фізіологія і медицина (*І. Мечников*, [О. Данилевський](#), О. Ковалевський, Л. Ценковський, М. Пирогов, [М. Гамалія](#), *І. Сеченов*, *В. Палладін*), с.-г. наука (*Л. Симиренко*, [В. Докучаєв](#)), хімія ([М. Бекетов](#), П. Алексєєв, [М. Бунге](#), *С. Реформатський* та ін.), фізика (М. Авенаріус, *М. Пильчиков*, *М. Умов*, *М. Шиллер*), математика (Т. Осиповський, А. Павловський, М. Остроградський, [Б. Букреєв](#), [М. Ващенко-Захарченко](#), Г.

Суслов, [О. Ляпунов](#), [В. Стеклов](#), [Д. Граве](#), [В. Єрмаков](#)), механіка ([В. Кирпичов](#), Я. Грдина, С. Тимошенко), металознавство (А. Мевіус, [К. Зворикін](#), [М. Бенардос](#), М. Бекетов), машинознавство, електротехніка, геологія, астрономія, радіофізика та ін. галузі науки. Фактично в останній чверті 19 ст. в Україні існували значні наук. сили, але вони були розпорошені, і за тодіш. політ. умов у Рос. імперії навіть думка про створення нац. АН не виникала. Всі наук. праці друковано російською мовою; заборона укр. друк. слова Емським указом 1876 особливо тяжко відбивалися на розвитку гуманітар. наук. Але всупереч цьому розвивалися також етнографія, літературознавство, лінгвістика, словникарство (найвидатнішим його здобутком став «Словарь української мови» за ред. [Б. Грінченка](#), 1907– 1909).

Порівняно кращі умови для укр. наук. діяльності були в Галичині, яка належала тоді до Австро-Угор. імперії. Засн. 1873 у Львові літ. Товариство ім. Шевченка перетвор. 1892 на *Наукове Товариство імені Шевченка* (НТШ), що, за словами М. Грушевського, який поряд з *І. Франком* та [В. Гнатюком](#) був його чільним діячем, а від 1897 до 1913 головою, – мало об'єднати всі укр. наук. сили, розокремлені кордонами, для вільної дослідниць. праці рідною мовою. Великою мірою НТШ виконало це завдання, більше того, серед його членів було чимало зарубіж. учених, зокрема і [А. Айнштайн](#), *М. Планк*, *Т. Масарик*, *О. Шахматов*, *Д. Гільберт*, [А. Йоффе](#) та ін. З НТШ була пов'язана діяльність *І. Пулюя*, який, працюючи у Відні та Празі, незалежно від В. Рентгена відкрив Х-промені. Прагнучи охопити всі галузі знання, Товариство створило істор.-філос., філол. і матем.-природничу секції; видавало [«Записки НТШ»](#) (від 1897 до 1913 вийшло 120 томів), «Збірники» всіх 3-х секцій, «Хроніку НТШ» (у 1900–13 вийшло 59 випусків), «Праці правничої і статистичної комісії», «Українсько-Руський Архів», «Жерела до історії України-Руси», десятки томів «Етнографічного збірника» (від 1895) та «Матеріалів до Українсько-руської етнології» (від 1898). Будучи громад. організацією, НТШ виконувало роботу, співмірну з роботою офіц. академій держ. народів, здобуло незапереч. авторитет у наук. світі і визнання як неофіц. укр. АН. «Сьогодні Товариство ім. Шевченка організоване цілком за типом західно-європейських академій наук, йому не вистачає лише титулу академії і, мабуть, довго не вистачатиме, бо для цього необхідний законодавчий акт...», – писав М. Грушевський.

Після революції 1905–1907 ситуація змінилася на краще і в Наддніпрян. Україні. З ініціативи М. Грушевського в Києві 1907 засн. *Українське Наукове Товариство* (УНТ) за зразком НТШ із секціями – істор., філол., матем.-природничою та комісіями при секціях. До 1915 було видано 15 томів [«Записок Українського Наукового Товариства»](#), виходили також «Збірники» секцій і Статистич. комісії, тримісяч. ж. «Україна». За умов війни діяльність УНТ урвалася, але відновилася 1917.

До цього слід додати, що, починаючи від 2-ї пол. 17 ст., укр. вчені, педагоги та вихідці з України брали активну участь у розвитку рос. науки й освіти. У рос. Імператор. АН українці

посідали помітне місце. Президентом її у 1746–65 був гетьман України К. Розумовський; математик В. Буняковський у 1864–89 був віце-президентом; членами Імператор. АН – мореплавець П. Гамалія, математик М. Остроградський, зоолог О. Ковалевський, статистик-економіст і кліматолог К. Веселовський – «неодмінний секретар» Академії протягом 32 років, літературознавець М. Дашкевич, історик літ-ри і орієнталіст Д. Овсянико-Куликовський, історик О. Лаппа-Данилевський, природознавець, педагог і літератор А. Прокопович-Антонський, анатом П. Загорський. Членами багатьох закордон. АН були медик Д. Самойлович, мінералог і засн. геохімії та біогеохімії [В. Вернадський](#); лауреат Нобелів. премії, біолог, ембріолог, імунолог І. Мечников.

Заснування Української Академії Наук (УАН)

Після лютн. революції 1917 в Росії відбувається бурхливе піднесення укр. нац.-культур. життя. Засновано і вищі освітні установи: Укр. нар. університет, Укр. пед. академія, Укр. академія мистецтв. Мрія про створення нац. АН набирає конкретніших обрисів. «Думка про її заснування виникла ще за Центральної Ради, коли вироблено було вже й проект організації Академії» (Дорошенко Д. «Мої спомини про недавнє минуле. 1914– 1920», Мюнхен, 1964). У квіт. 1917 на засіданні УНТ обговорювалося це питання, і 8 черв. обрано спец. комісію, яка мала опрацювати плани перетворення УНТ на УАН, що уявлялася як громад. організація на зразок того ж УНТ, з домінуванням гуманітар. наук. Однак за умов політ. нестабільності та неопрацьованості концепції Академії до цього не дійшло. Про необхідність нац. АН говорять і вчені Зх. України. Так, В. Гнатюк у ст. «Важкі роковини. З приводу 25-ї річниці діяльності Наукового товариства ім. Шевченка» («Діло», 13 берез. 1917) нагадує, що вже всі слов'ян. народи, крім українців і білорусів, навіть не маючи таких потужних наук. осередків, як НТШ, створили свої академії; час і українцям узятися за цю справу. Питання про створення Академії знову постало після гетьман. перевороту. 5 травня 1918 міністр нар. освіти Укр. Держави проф. [М. Василенко](#), який теж давно плекав ідею нац. академії, подав гетьману *П. Скоропадському* план роботи мін-ва, в якому передбачено українізацію школи, заснування університетів, УАН і Нац. б-ки. План було схвалено. У червні 1918 створ. Комісію для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві. Очолив її, на запрошення М. Василенка, вчений зі світ. іменем, академік С.-Петербур. АН В. Вернадський. Серед членів були проф. Д. Багалій, Ф. Вовк, Б. Кістяківський, А. Кримський, [Й. Косоногов](#), М. Туган-Барановський, Є. Спекторський, С. Тимошенко, [М. Кащенко](#), О. Сперанський, С. Франкфурт, від УНТ – проф. Г. Павлуцький, Є. Тимченко, П. Тутківський; секр. комісії був В. Модзалевський; не взяли участі в роботі Комісії (не змогли приїхати) [В. Іконников](#), В. Палладін, М. Сумцов; не дав відповіді на запрошення М. Грушевський, імовірно, з політ. міркувань – як супротивник гетьман. режиму та як прихильник концепції недержавності АН і виборів перших академіків на з'їзді представників університетів; так само не надіслало своїх представників і Львів. НТШ, хоч і дістало офіц. запрошення від Міністерства нар. освіти і мистецтва; проф. Ф. Вовк помер під

час подорожі з Петрограда до Києва. 9 липня 1918 відбулося перше засідання Комісії, яке відкрив вступ. словом міністр нар. освіти і мистецтва Укр. Держави М. Василенко. Він відзначив роль НТШ у Львові та Наук. Товариства у Києві як тих наук. осередків, що висували ідею Академії і підготували її створення; запевнив, що відтепер завдання створення УАН бере на себе Укр. Держава; підкреслив, що перед Академією стоїть завдання всебіч. вивчення України: «Історія України, історія українського мистецтва, мова, література, природні багатства, народне життя, статистика, географія, етнографія – почасти лише розпочаті вивченням, почасти мають такі великі дефекти (у вивченні – *Ред.*), що потрібні особливі зусилля, аби заповнити існуючі прогалини. Час не жде, і треба поспішати налагодити вчене життя на Україні» («Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві», К., 1919, с. 3). З програмовою промовою виступив академік В. Вернадський. Він нагадав про давню академ. традицію в Україні, що бере початок у 16 ст. від Остроз. академії, створ. за прикладом тодіш. європ. академій, що були фактично гуртками вчених. «Але друга половина 19 століття, у зв'язку з розвитком природознавства та його застосуванням у житті, різко змінила характер академій. Нові академії стали центрами організації широкої наукової роботи, готуючи створення в майбутньому світової наукової структури, зразком якої є Міжнародний Союз Академій Наук. Українська АН повинна стояти на такому рівні, щоб увійти до цього Міжнародного Союзу і набути світового значення, але для цього вона повинна також задовольняти важливі: 1) національні, 2) державні і 3) місцеві життєві умови» (там само, с. 6). Нац. завдання УАН В. Вернадський вбачав у тому, що вона «повинна сприяти зростанню укр. нац. самосвідомості та укр. культури шляхом широкого і глибокого, проникливого наук. вивчення минулого і сьогодення українського народу та його сусідів, природи зайнятої нами країни в усіх її нескінченних виявах» (там само); «Державне значення Академії створюється її впливом на піднесення виробничих сил країни та людини в Україні»; зв'язок з місц. життям означатиме наук. увагу до побуту і потреб населення. Таким чином, це має бути Академія нового типу. В. Вернадський запропонував структуру УАН: 4 відділ. (істор.-філол., фіз.-мат., екон.-юрид., приклад. природознавства); окремі наук. заклади при Академії: Нац. б-ка, Фіз. інститут, Дослід. біол. інститут, Хім. лабораторія, Мінералог. інститут, Нац. музей (з відділ.: геол., мінерал., доістор. археології, етнографії, ботаніки, зоології, антропології, палеонтології), Укр. істор. музей, Астроном. обсерваторія, Комісія для вид. словника української мови, Археогр. комісія, Археол. дослід. інститут, Комісія для вивчення природ. вироб. сил України, Комісія для вивчення екон.-статист. життя і ресурсів України, Комісія для вид. пам'яток укр. словесності і мови. У виступах ін. фундаторів Академії та в їхніх «пояснювальних записках» цю заг. схему конкретизовано. Так, у відділі фіз.-мат. наук пропонувалося розвивати 40 напрямків досліджень. Широкий був план розгортання соц.-екон. досліджень, причому передбачувалося орієнтацію на практ. потреби нар. господарства (Інститут для вивчення екон. кон'юнктури та інші); дослідження соц. проблем (Постійна комісія для вивчення соц. становища насел. зі спец. соц. музеєм);

вивчення госп. історії і госп. географії України, кооператив. руху тощо. У «Записці» [В. Кордта](#) «Про Національну Бібліотеку Української Держави» пропонувалося створити повну колекцію: книг і брошур, надруков. будь-коли українською мовою; книг, присвяч. Україні, іноз. мовами; укр. іконографії; укр. картографії; укр. музики і нот; книг, надруков. в Україні ін. мовами; широко представити світ. літературу.

Засідання Комісії відбувалося в період відносної політ. стабілізації, звідси діловий оптимізм фундаторів Академії, держ. масштабність планів і сподівання на сусп. підтримку. Цей настрій добре висловив Й. Косоногов: «Перед Українською Державою стоїть невідкладне завдання культурного, економічного і промислового розвитку, і ніякі витрати й матеріальні жертви, які ведуть до розв'язання цього завдання, не можуть уважатися великими, бо народ, діставши знання, поверне витрачене на нього з надлишком» (там само, с. 10).

Комісія працювала від 9 липня до 17 вересня 1918 і підготувала законопроект про заснування УАН. Його схвалила РМ і затвердив Гетьман. Статут УАН опрацьовано з урахуванням статутів Академій ін. країн; у ньому зазначалося, що «Українська Академія Наук у Києві є найвища наукова державна установа на Україні» і що, зокрема, «як найвища українська наукова установа, Академія ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне й минуле України, української землі та народу» («Статут і штати Української Академії Наук», К., 1919, с. 3). Замість 4 відділів, що їх пропонував В.

Вернадський, було визначено 3: істор.-філол., фіз.-мат., соц. наук. Академії підпорядк. низку наук. установ та постій. комісій. Серед установ: Нац. б-ка, Фіз. інститут, Інститут експерим. зоології, Інститут експерим. ботаніки, Інститут приклад. механіки, Інститут приклад. хімії, Фіз.-геогр. інститут, Геодезич. інститут, Інститут наук. експерим. медицини й ветеринарії, Астроном. обсерваторія, Ботан. сад, Зоол., Ботан., Геолог., Астроном., Мінералог. нац. музеї, Біол. станція на Азов. м. та ін. В Істор.-філол. відділі передбачалося створення кафедр для вивчення культур і мов усіх слов'ян. народів, народів, сусідніх з Україною, та народів, представлених у населенні України. Усі видання Академії мали друкуватися українською мовою, а на бажання автора той самий текст можна було подавати також однією з іноз. мов: франц., нім., англ., італ. або лат. (§ 21). Внутр. діловодство мало проводитися тільки українською мовою (§ 47). Статут передбачав такий склад академіків: в істор.-філол. відділі – 22, фіз.-мат. – 30, соц. наук – 20. Після тривалих дискусій щодо процедури обрання чл. Академії було вирішено: перших 12 академік за рекомендацією Комісії призначить уряд, а вони обиратимуть інших. Першими академік стали (згідно з наказом Гетьмана по Мін-ву нар. освіти та мистецтва від 14 листопада 1918) семеро членів УНТ (В. Вернадський, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, О. Левицький, С. Тимошенко, П. Тутківський) та Д. Багалій, М. Кащенко, [В. Косинський](#), [Ф. Тарановський](#), М. Туган-Барановський. На посаду Президента Академії ще раніше було запрошено М. Грушевського, але він відмовився. Така позиція пояснювалася різко негатив. ставленням до гетьман. режиму (можливо, зіграло свою роль і те, що не була прийнята запропонована ним схема АН); частина укр.

інтелігенції також підтримувала його ідею Академії як недерж., громад. установи та керувалася недовірою до нац.-культур. заходів гетьман. уряду, вважаючи їх усього лиш прикриттям «обрусительства».

Тим часом політ. ситуація змінилася. Гетьман. режим захитався, втративши після революції в Німеччині та її капітуляції опору в нім. військах і опинившись один-на-один із широким повстан. рухом. Шукаючи порятунку, П. Скоропадський проголосив федерацію з майбутньою (небільшов.) Росією, що тільки прискорило антигетьман. повстання. Сумний факт історії: офіц. заснування УАН відбулося 14 листопада 1918 – саме в той день П. Скоропадський видав Грамоту про федеративну злуку України з Росією, і саме того дня почалося антигетьман. повстання. Через місяць, 15 грудня, в Києві вже встановила свою владу Директорія. Але академіки (8 із 12) встигли провести 27 листопада 1918 перше Спільне зібр. УАН, на якому таємним голосуванням обрали Президентом УАН В. Вернадського, а неодмінним секр. – А. Кримського. Кілька зібрань відбулося у листоп. й груд.; на них та на засіданнях Відділів було обрано голів: 1-го, істор.-філол., – Д. Багалія; 2-го, фіз.-мат., – М. Кащенко; 3-го, соц. наук., – М. Тугана-Барановського, а також вирішувалися питання організації наук. роботи та матер.-тех. забезпечення. 30 листопада створ. Інститут тех. механіки, який очолив С. Тимошенко. Треба було налагоджувати стосунки з новою владою. 16 грудня на Спільному зібр. обрано делегацію для зустрічі з Директорією; 28 грудня В. Вернадський, А. Кримський, П. Тутківський і Д. Багалій доповіли про результати своєї місії до голови Директорії [В. Винниченка](#), який пообіцяв задовольнити прохання УАН щодо надання їй приміщень. «Гетьманське» походження УАН заважало частині укр. інтелігенції та політикам об'єктивно до неї поставитися. До того ж у пресі робилися закиди щодо недостатньої забезпеченості укр. мов. статусу УАН. 2 січня 1919 на засіданні УНТ М. Грушевський як його голова запропонував відмовитися від УАН як установи, яку створив гетьман. уряд невідповідно до нац. інтересів України, і розпочати все заново. Однак більшість авторитет. учених не підтримала цієї пропозиції, і було вирішено обмежитися змінами в Статуті Академії (обов'язкове володіння українською мовою для службовців УАН; друк наук. видань іноз. мовами не мав перевищувати 1/4 їхнього тиражу українською мовою; дійсні чл. УАН при своєму обранні мали присягати на вірність УНР) та дообрати нових академіків. Протягом грудня 1918 – січня 1919 створ. низку Комісій: для складання істор.-геогр. словника укр. землі (голова – Д. Багалій); для складання істор. словника української мови (дир. – *Є. Тимченко*); для складання словника укр. живої мови (гол. ред. і дир. – А. Кримський); для видання пам'яток новітнього укр. письменства (голова – С. Єфремов); для виучування соц. питання (голова – М. Туган-Барановський, а потім Б. Кістяківський); Археогр. комісію (голова – [В. Данилевич](#)); Акліматизац. сад (дир. – М. Кащенко); Геодезич. інститут; Інститут для виучування екон. кон'юнктури та нар. господарства України (дир. – М. Туган-Барановський); Демогр. інститут (дир. – *М. Птуха*). Академія почала реалізацію свого початкового грандіоз. і продуманого проекту. Але

здійснити його повністю не вдалося.

За умов політ. хаосу, зміни влад і режимів видатні вчені хотіли будь-що зберегти омріяну УАН. Її організатори на зборах 25 січня 1919 вирішили не евакуюватися разом з Директорією перед загрозою більшов. окупації, а забезпечити функціонування Академії.

УАН-ВУАН між «українізацією» і «більшовизацією»

Через тиждень після приходу більшовиків, 12 лютого 1919, у Києві відбулося Спільне зібрання засновників УАН, на якому А. Кримський повідомив, що він і В. Вернадський 10 лютого були на прийомі у наркома освіти Тимчас. робітничо-селян. уряду України [В. Затонського](#) і дістали запевнення у прихильному ставленні до АН. Цей день – 12 лютого 1919 – рад. історіографія протягом кількох десятиліть називала днем створення АН УСРР. 5 квітня 1919 на Спільних зборах УАН було схвалено плани діяльності всіх відділів Академії для подання до Наркомату освіти УСРР. Структура УАН поки що залишалася в основному тією ж, яка була прийнята при її заснуванні, діяв (до 1921) і старий статут із змінами, внесеними за часів Директорії. Багато зусиль Академія докладала для забезпечення елементар. умов роботи науковців та їхнього захисту від репресій. Важл. кроками були створення і діяльність Комісії для виучування природ. багатств України (очолив В. Вернадський), Постійної комісії для складання біогр. словника діячів укр. землі (голова – Д. Багалій); Правописно-термінол. комісії (голова – А. Кримський), Жидів. істор.-археогр. комісії (голова – Д. Багалій), Постійної комісії для виучування соц. питання (М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський), Постійної комісії для виучування зх.-руського і укр. права (Ф. Тарановський), Комітету для виучування фауни України (М. Кащенко) та низки інших установ, яким доводилося працювати за неймовірно важких умов. 14 липня 1919 Раднарком УСРР ухвалив постанову, де відзначалася важлива роль Академії для розвитку укр. науки. Але наприкінці серпня 1919 Київ окупували білогвардійці Денікіна, які придушували всі вияви укр. життя з не меншою люттю, ніж у січні 1918 червоногвардійці Муравйова. Діяльність УАН була паралізована, її позбавили держ. утримання, з будинку по вул. Володимирській, 54 навіть зірвали напис «Українська Академія Наук». Проте все-таки відбулося кілька зібр. Академії; її делегати на чолі з В. Вернадським двічі виїздили до Ростова у ставку Денікіна, намагаючись урятувати Академію. На третій день після вигнання денікінців більшовиками, 19 грудня 1919, відбулося чергове Спільне зібр. УАН, що засвідчило відданість укр. учених своєму дітищу. У травні–червні 1920 Київ перебуває під владою польс. військ і військ УНР; цей короткий і тривожний період не сприяв діяльності УАН.

Драм. перипетії доби для Академії не скінчилися і з остаточ. утвердженням більшов. режиму. До стабілізації було ще далеко. Президент УАН В. Вернадський, не схильний до політ. маневрувань, наприкінці 1919 залишив Київ, зосередившись на роботі в Таврій.

університеті. Заст. Президента обрано [О. Левицького](#) (19 грудня 1919), який фактично виконував обов'язки президента УАН до липня 1921. У квітні 1921 В. Вернадський повідомив про свою відмову від посади президента УАН. На Спільному зібр. 18 липня Президентом УАН обрано М. Василенка, однак більшов. влада його не затвердила, 27 березня 1922 – О. Левицького, але у трав. він помер, і 12 червня 1922 Президентом УАН став [В. Липський](#), який очолював Академію до 1928. Увесь цей час неодмінним секр. Академії був А. Кримський, який докладав значних зусиль для організації її роботи. Тяжкі обставини лихоліття, голодний побут, психол. випробування призвели до втрати багатьох видат. членів УАН, серед них і фундаторів. Виїхали з Києва академік В. Вернадський, Ф. Тарановський, Р. Орженцький, М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський (останні троє невдовзі померли), багато співроб. Академії.

Формально рад. влада ставилася до Академії дуже прихильно, але водночас розглядала її як структуру, що дасть можливість контролювати всі наук. сили. З ініціативи наркома освіти [Г. Гринька](#) розпочалася розробка нового статуту Академії, до якої мали влитися УНТ і всі наук. організації України. 14 червня 1921 Раднарком УСРР затвердив новий статут Академії, перейменувавши її на ВУАН. Вона дістала статус найвищої наук. установи респ. і підпорядковувалася Головнауці Наркомату освіти. Це був перший крок до встановлення контролю над Академією. Положення визначало завдання, організац. структуру, склад Академії, її стосунки з ін. наук. установами. Заг. керівництво роботою Академії мала здійснювати Рада Академії, до якої входили всі дійсні чл. ВУАН та представники Наркомосвіти; повсякден. діяльністю керувала Президія у складі Президента, його заст. (товариша) і неодмінного секр. Деякі пункти нового статуту викликали заперечення, зокрема з боку М. Василенка, як такі, що обмежували права Академії. Зрештою, статут було затверджено на Спільному зібр. Академії 8 серпня 1921; водночас у рішенні Спільного зібр. було зазначено, що «у зв'язку з відсутністю у новому статуті подробиць внутрішнього життя УАН постановлено тимчасово користуватися всіма правилами давнішого статуту і постановами Спільного зібрання, якщо вони не суперечать новому статуту».

30 серпня 1921 Раднарком УСРР прийняв постанову про матер. підтримку наук. працівників; збільшено бюджет Академії. Однак тривалий час це залишалося на папері, реал. становище ВУАН було вкрай тяжким, про що свідчать офіц. «Звідомлення» ВУАН за 1921 або звіт академік М. Птухи «П'ять років існування III Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук (1919–1923)»: «І матеріальні, і психічні умови існування аж надто були тяжкі. Писалося безліч усяких сміт, обрахунків, пояснюючих до них записок і т. д., платні ж, власне, співробітникам не виплачувалось зовсім, на паливо вирубались акації з академічного садку» (с. 8). Давався взнаки голод, який посилювався у 1920–21. 23 лютого 1923 А. Кримський повідомляв Комісаріат нар. освіти у Харкові: «Академія наук ніяких грошей з казни не отримує... Співробітники Академії буквально помирають з голоду. Тваринидохнуть. Ботанічний сад вимерзає». Деяке поліпшення настало 1922, після початку НЕПу, і

подальше розгортання діяльності ВУАН почало діставати матер. і організац. забезпечення: їй надано ряд приміщень для розміщення наук. установ, підвищено заробітну платню академіків. Однак усе це супроводжувалося постій. скороченням штату наук. працівників. На поч. 1922 із 606 залишено 149. Наступ. року нове зменшення – до 117. На кінець року залишилося 82 науковці, разом з академіками. У деяких комісіях скорочено всіх працівників, за винятком керівників-академіків. Особливо постраждали гуманітарні установи – Комісія для складання біогр. словника діячів України, Інститут наук. мови, Археол. комісія, Софій. комісія, Комісія для виучування соц. руху, Комісія для дослідів над бюджетами – три останні взагалі ліквідовано. Та найбільшою бідою була неможливість друкувати наук. праці і розгортати дослідниць. роботу. «Ні книг, ні часописів, ні лабораторних приладь академічні установи не можуть купувати. На наукове видавництво Академія не одержала ні одного карбованця, і те, що вийшло під фірмою Академії, виходило коштами інших установ» (Грушевський М. «Всеукраїнська Академія Наук» // «Україна», 1925, кн. 1–2, с. 219). Проте «робота все-таки йшла. Почасти ті ж самі люди, почасті й інші, увесь вільний час і усю свою душу вкладали в наукову працю в Академії» (М. Птуха, с. 8). Для укр. науковців Академія була справою їхнього життя, і завдяки цій жертовності вдалося зберегти її за найтяжчих умов і підготувати ґрунт для майбут. зміцнення.

Відбувалося поповнення ВУАН видат. науковцями. Протягом 1919–24 до складу Академії було обрано 40 нових членів (див. Табл. 1), що значно зміцнило її науковий потенціал. Значний політ. резонанс і наук. значення мало повернення в Україну 1924 М. Грушевського, який відразу став одним із чільних діячів ВУАН, надав розмаху і системності істор.-філол. дослідженням.

Табл. 1. ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ

1918	
Багалій Д. І.	історично-філологічні науки
Вернадський В. І.	фізико-математичні науки
Кащенко М. Ф.	фізико-математичні науки
Косинський В. А.	соціальні науки
Кримський А. Ю.	історично-філологічні науки
Левицький О. І.	соціальні науки
Петров М. І.	історично-філологічні науки
Смаль-Стоцький С. Й.	історично-філологічні науки
Тарановський Ф. В.	соціальні науки
Тимошенко С. П.	фізико-математичні науки
Туган-Барановський М. І.	соціальні науки
Тутківський П. А.	фізико-математичні науки
1919	
Андрусов М. І.	палеонтологія
Біляшівський М. Ф.	археологія України
Воблий К. Г.	економіка торгівлі та промисловості
Ейхенвальд О. О.	фізика
Єфремов С. О.	літературознавство
Кістяківський Б. О.	соціологія
Кістяківський В. О.	фізична хімія
Липський В. І.	ботаніка
Нікольський О. М.	зоологія
Орженцький Р. М.	статистика
Перетц В. М.	історія української мови
Сумцов М. Ф.	українська народна словесність
Харлампович К. В.	історія української церкви
1920	
Василенко М. П.	правознавство
Ґраве Д. О.	математика
Міщенко Ф. І.	історія культурно-ідейних течій в Україні 16–18 ст.
Плотников В. О.	хімія
Птуха М. В.	статистика
Пфейффер Г. В.	математика
Срезневський Б. І.	метеорологія, прикладна фізика
1921	
Вотчал Є. П.	ботаніка, фізіологія
Іконников В. С.	російська література
Корчак-Чепурківський О. В.	санітарія, епідеміологія
Омельченко Ф. З.	патофізіологія, мікробіологія
Павлова М. В.	палеозоологія
Старков А. В.	медична біологія
Фомін О. В.	ботаніка
Шміт Ф. І.	історія українського мистецтва
1922	
Гіляров О. М.	філософія
Заболотний Д. К.	мікробіологія
Косоногов Й. Й.	фізика
Крилов М. М.	математика

У 1924 вперше обрано членів-кореспондентів. Ними стали хімік [Є. Бурксер](#), історик права *М. Максимейко*, історик Д. Яворницький, ботаніки [В. Залеський](#), [П. Крилов](#), *М. Холодний*, письменниця [О. Косач](#) (Олена Пчілка), філософ *С. Семковський* та інші. На той час у складі ВУАН було 35 н.-д. установ, у яких вели роботу 37 дійс. чл. ВУАН; кількість штат. працівників після скорочень знову почала дещо збільшуватися і становила 111, позаштат. – 275 (фактично це були скорочені колишні штатні, яких Академія не хотіла втрачати).

Незважаючи на важкі умови праці, незабезпеченість обладнанням, приладами, реактивами тощо, вчені проводили значну наук. діяльність. Ще 1922 [О. Динник](#) застосував методи теорії пружності для розв'язання задач міцності у гірничій промисловості; тоді ж *О. Палладін* опублікував працю «Биохимия головного мозга и психохимия», що заклала основи розвитку нейрохімії; Д. Заболотний створив вчення про природні вогнища чуми. У 1922–26 *Г. Пфейффер* побудував теорію інтегрування диференціал. рівнянь з частинними похідними першого порядку з однією невідомою функцією. Під керівництвом академік М. Крилова в Інституті тех. механіки здійснювано важливі дослідж. у галузі інтерполяції та мех. квадратур; у цьому ж інституті вивчали фіз.-мех. властивості гір. порід Правобереж. України і Криму з погляду використання їх як буд. матеріалів. Під керівництвом академік *В. Плотникова* на каф. хімії ВУАН (1931 перетвор. на Інститут хімії) досліджувано проблеми електролітич. дисоціації та невод. розчинів. Акліматизац. сад під керівництвом академік М. Кащенко працював над акліматизацією винограду й персиків у пн. р-нах України. *В. Філатов* розробив метод трансплантації рогівки ока, *М. Стражеско* – метод фіз. діагностики захворювань органів черев. порожнини (1924), М. Холодний – фітогормонал. теорію тропізмів рослин (1926–28). У 1929 М. Кравчук запропонував поліноми, які узагальнюють поліноми Ерміта і дістали назву «поліноми Кравчука». У цьому році здійснено першу Укр. експедицію на Центр. Тянь-Шань.

1922 засн. Укр. наук. інститут книгознавства. Активно діяли установи Соц.-екон. відділу. Демогр. інститут під керівництвом М. Птухи ставив своєю метою «якнайповніше і найкраще вивчення всіх народів, що залюднюють Україну» – з погляду антрополог. статистики, динаміки народжуваності та смертності, міграції, профес. занять, злочинності та ін. соц.-демогр. показників. Видано низку збірників з цієї тематики, зокрема: «Матеріали щодо природного руху населення України. 1867– 1914 рр.» (1924); «Матеріали санітарної статистики України. 1867–1914» (1926), «Демографічний збірник» (1926), «Смертність 11 народностей у Росії» (1928), працю М. Птухи «Смертність у Росії й на Україні» (1928). Інститут готував кількатомову працю «Людність України» за даними перепису населення. Правничі комісії досліджували відповідно матеріали звичаєвого та публіч. права, юрид. пам'ятки та акти Зх. Русі й України литов.-польс. доби та доби козацької; 1928 створ. Комісію для виучування рад. права; її чл. брали участь в опрацюванні цивіл. та цивіл.-процесуал. кодексів. Від 1926 працювала Комісія для виучування фінанс. справ; від 1927 – Комісія для виучування нар. господарства України, яка під керівництвом К. Воблого досліджувала

продуктивні сили України, можливості і форми участі її у світ. госп-ві, перспект. плани з різ. галузей економіки. Комісії видавали свої «Праці». Однак у цей час Соц.-екон. відділ зазнав і значних втрат: перестали діяти Інститут екон. кон'юнктури, Комісія для виучування соц. руху, Бюджетна комісія.

Поступово розгорталася видавн. діяльність Академії. Серед перших її видань – «Український вертеп» О. Киселя (1918); «Начерки української філософії» М. Сумцова, «Історія Ірану та його культури з найдавніших часів» А. Кримського, «Українські думи та пісні історичні» Д. Ревуцького, «Українська історіографія» Д. Багалія (1919); перший том 3-том. «Історії української літератури» М. Возняка (1920); «Історія української музики» М. Грінченка (1922). У 1923–24 вийшли друком праця М. Тугана-Барановського «Вплив ідей політичної економії на природознавство і філософію», монографія І. Шмальгаузена «Основы сравнительной анатомии позвоночных», перший том «Історії української літератури» М. Грушевського, «Початки друкарства у слов'ян» П. Попова, «Історія Туреччини» та «Історія Персії» А. Кримського, «Статистична наука на Заході» М. Птухи; у 1925 видано «Економічну географію України» за ред. К. Воблого. 1927 засн. академ. видавництво (від 1964 – видавництво «Наукова думка»). Відділи ВУАН починають публікувати свої «Записки», з'являються журнали та збірники окремих інститутів, каф., комісій. Після того, як М. Грушевський очолив каф. історії українського народу, секцію історії України, н.-д. каф. і Археогр. комісію, тобто фактично всю укр. істор. науку («Історична секція»), робота в цій галузі набрала системності й розмаху, яких Академія не знала ні раніше, ні пізніше. Увесь же істор.-філол. відділ (головою якого був академік А. Кримський, секр. С. Єфремов) складався із 39 комісій та інститутів, серед них 3 – в галузі укр. філології, 4 – етнографії і фольклору, 6 – археології, 2 – істор. географії, 2 – історії письменства, 9 – історії України, 2 – мистецтва, 1 – педагогіки, 3 – неукр. культур; 1927 число комісій ще збільшилося. Істор. комісія розгорнула широку видавн. діяльність. Виходили наук. часопис «Україна» та «Записки історико-філологічного Відділу» (за ред. М. Грушевського); «Київські збірники археології, історії, побуту і мистецтва»; видано 6 томів зб. «За сто літ», «Полуднева Україна», «Київ та його околиці», «Чернігів та Північне Лівобережжя», «Матеріали для культурної і громадської історії Західної України»; 4–5-й томи історії укр. літ-ри та 9-й том «Історії України-Руси» М. Грушевського; 2 томи «Українських Дум» К. Грушевської (2-й том знищено); підготовлено низку ін. наук. видань. Протягом 1926–28 вийшло в світ 12 вип. «Етюдів з історії українських стародруків» С. Маслова. Подією особл. ваги стало академ. видання творів Т. Шевченка, підготовлених під керівництвом академік С. Єфремова, за участю академік А. Лободи, академік О. Новицького, В. Міяковського, М. Новицького, Д. Ревуцького, П. Руліна, П. Филиповича. Видання залишилося незакінченим: із запланов. 8–10 томів вийшли тільки 3-й і 4-й (8-й, присвяч. маляр. спадщині Т. Шевченка, був поданий до друку, але не виданий через політ. репресії у зв'язку з процесом *Спілки визволення України*, погромом УАН і арештом майже всіх

працівників Інституту Т. Шевченка). Проте це видання, завдяки високому наук. рівню, ґрунт. коментарям, стало найвидатнішим досягненням шевченкознавства, яке в ті роки збагатилося також розвідками Я. Айзенштока «Шевченко – сучасна проблема» (1922), М. Плевака «Шевченко і критика. Еволюція поглядів на Шевченка», Д. Багалія «Тарас Шевченко і Кирило-Методіївці» (1925), 2-том. зб. «Шевченко та його доба» (1925–1926), щоріч. «Шевченко» (1928, 1930) та ін. вид.; готувалися «Словник Шевченкової мови» та «Словник Шевченкових знайомих», але роботу над ними припинено.

Постійна комісія для складання словника укр. живої мови (голова – А. Кримський, кер. – [В. Ганцов](#)) видала 3 т. рос.-укр. словника за ред. А. Кримського та С. Єфремова. Член Комісії брали участь в опрацюванні нового «Українського правопису», який був затвердж. урядом 1928 і діяв до 1933 (до розгрому укр. мовознавства). Значну увагу приділено розвитку укр. наук. термінології. Інститут укр. наук. мови підготував та видав 15 спец. словників: матем., мех., хім., с.-г., тех. термінології, ботан. та зоол. номенклатури; заг.-природничий, заг.-тех., електротех., пед., психол., транспорт., екон., соціологічний. ВУАН максимально використала порівняно сприятливу обстановку середини 20-х рр., що склалася завдяки політиці українізації та підтримці з боку деяких партійно-рад. керівників, насамперед *О. Шумського*. Однак політ. атмосфера навколо ВУАН, як і в Україні взагалі, була далеко не однозначною. Репресії проти укр. інтелігенції посилювалися і в зв'язку з боротьбою проти «націонал-ухильників» у самій КП(б)У, з перманентною «чисткою» в її лавах. ЦК КП(б)У видав таємну постанову про чистку академ. кіл. Улітку 1923 ГПУ заарештовано бл. 100 осіб нібито учасників контрреволюц. «Київського обласного центру дії», серед них було кільканадцятьоро співроб. Академії і один з її фундаторів академік М. Василенко. Навесні 1924 відбувся суд. процес над 18-ма з них, який супроводжувався галасливою пропагандист. кампанією. Акад. М. Василенка засуджено до 10 років ув'язнення, але згодом на наполегливі прохання всіх академік амністовано. Протягом 1924–27 тривали спроби Наркомосу реорганізувати Академію шляхом зміни статуту, а коли це не вдалося, партія і уряд перейшла до директивних методів «роботи» з Академією. Водночас як компарт. альтернативу ВУАН використовувало [Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських інститутів](#) (ВУАМЛІН), що виникла із заснуванням у Харкові 1922 Укр. інституту марксизму та ленінізму, створ. за прикладом рос. «інститутів червоної професури»; відділи й каф. Інституту перетвор. на інститути ВУАМЛІН: економіки, філософії, с. господарства, історії, права і рад. будівництва, техніки й тех. політики, літ-ри та мистецтва, нац. питання; вони фактично протиставлялися ВУАН як ортодоксальні, а їхніх керівників і вихованців «проштовхували» у ВУАН і використовували у боротьбі з нею. Це протистояння було акцентоване ще й тим, що ВУАМЛІН знаходилася у «пролетарському» Харкові, тодіш. столиці УСРР, а ВУАН – у «міщанському» Києві. ВУАМЛІН багато зробила для ідеологізації системи гуманітар. знання, насадження дисциплін, створених на основі вульгаризов. марксизму. Відбувалася наполеглива «більшовизація» Академії. Її здійснювано різними шляхами: зміна особового

складу за рахунок посланців від партії і комсомолу та запровадження (від 1927) обов'язк. контролю Наркомату освіти над обранням академік; «протягування» в академіки парт. діячів ([Г. Кржижановського](#), кер. ВУАМЛІНу *О. Шліхтера*, *С. Семковського*, *М. Скрипника*); створення парт. осередку; спершу таємне, а потім одверте вирішування всіх найважливіших питань роботи Академії на політбюро ЦК КП(б)У (знаменною була таємна постанова ЦК КП(б)У від 12 лютого 1927 про зміцнення ідей. керівництва ВУАН, посилення участі комуністів у її роботі, обмеження впливу старої інтелігенції тощо). Тривож. сигналом про ненормальну атмосферу в Академії стало самогубство (6 червня 1927) видат. етнографа *Д. Щербаківського*. 31 грудня 1927 політбюро ЦК КП(б)У ухвалило усунути *С. Єфремова* та *А. Кримського* від керівництва Академією, запропонувати на пост президента *Д. Заболотного*, ввести до складу Президії нових чл., «лояльних до партії і радянської влади», переглянути склад чл. Академії з метою вилучення «всіх явно ворожих елементів». 1929 Раднарком УСРР видав нову ухвалу про порядок обрання академіків. Воно мало відбуватися за участю «широких кіл наукових робітників, наукової суспільності та робітниче-селянських мас». Фактично такий порядок почали запроваджувати ще раніше: перевибори Президії та Президента 3 травня 1928 відбувалися прилюдно, в присутності парт. діячів, які втручалися в хід виборів. Президентом ВУАН, на зміну *В. Липському*, обрано *Д. Заболотного*, який прибув з Ленінграда і був «урядовим кандидатом», але знайшов порозуміння з провід. вченими ВУАН і дістав їхню підтримку. Неодмінним секр. знову обрано *А. Кримського*, але Наркомат освіти його не затвердив, і «тимчасово» на цю посаду призначено академік [О. Корчака-Чепурківського](#) (був на цій посаді до 1934). Новим виборам академіків (29 червня 1929) передувала галаслива політ. кампанія: обговорення кандидатур на зборах робітників, селян, у різних установах, на сторінках газет, з «викриттями» й доносами. Чимало вчених зняло свої кандидатури, щоб уникнути публіч. шельмування. Кампанію спрямовувала партія: 25 травня секретаріат ЦК КП(б)У надіслав листа до окружних парткомів із вказівками про те, як проводити обговорення кандидатур, кого слід «підтримувати і рекомендувати», а кого «одводити». 27 травня питання про належну організацію виборів обговорила комісія політбюро ЦК КП(б)У, а 30 травня секретаріат ЦК КП(б)У затвердив склад «особливих комісій для відбору кандидатів у дійсні члени ВУАН». Тобто, вибори проходили під цілковитим контролем партії. Голосування було відкритим. Тож не дивно, що одноголосно пройшли парт. діячі, які раніше, за браком солід. наук. праць, не мали шансів на обрання – *В. Затонський*, *О. Шліхтер*, *С. Семковський*, *М. Скрипник*, *Г. Кржижановський*, *В. Юринець*. Але все-таки серед новообраних академіків переважали справді видатні вчені: фізіолог *О. Богомолець*, математик *М. Кравчук*, фахівець у галузі мостобудування і електрозварювання *Є. Патон*, генетик [М. Вавилов](#), біохімік *О. Палладін*, фізіолог [О. Леонтович](#), історики *М. Слабченко* (невдовзі заарешт.) і *Д. Яворницький*, музикознавець і етнограф [Ф. Колесса](#), літературознавці [М. Возняк](#) і *В. Щурат*, географ *С. Рудницький* (останні четверо – з-поза УСРР, галичани) та ін.; обрано також *П. Тичину* та білорус. поета [Янку Купалу](#) (див. Табл. 2). Першими зарубіж. чл. Академії обрано 1924

чеського етнографа *Ї. Полівку*, франц. лінгвіста *А. Мейє* та норвез. славіста *О. Брока*.

Табл. 2. ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ

1925	
Бернштейн С. Н.	математика
Бородін І. П.	ботаніка
Бузескул В. П.	історія античності
Гордон В. М.	правознавство
Карпінський О. П.	геологія
Левитський В. Ф.	історія народного господарства
Малиновський І. О.	народне право
Писаржевський Л. В.	хімія
Северцов О. М.	зоологія
Стеклов В. А.	математика
Тарасевич Л. О.	біологія
Яснопольський Л. М.	економіка
1926	
Грабар В. Е.	правознавство
Данилевський В. Я.	фізіологія
Курнаков М. С.	хімія
Симінський К. К.	будівельна механіка
1927	
Козлов П. К.	географія
Мельников-	патологоанатомія
Разведенков М. Ф.	
Ольденбург С. Ф.	сходознавство
Яновський Ф. Г.	медицина
1928	
Волкович М. М.	біологія, медицина
1929	
Богомолець О. О.	біолого-медичні науки
Вавилов М. І.	сільськогосподарські науки
Возняк М. С.	мова і література
Гольдман О. Г.	фізико-математичні науки
Динник О. М.	технічні науки
Затонський В. П.	хімічні науки
Ігнатовський В. М.	історичні науки
Колесса Ф. М.	мова і література
Кравчук М. П.	фізико-математичні науки
Кржижановський Г. М.	економічні науки
Купала Янка (Луцевич І. Д.)	мова і література
Леонтович О. В.	сільськогосподарські науки
Любименко В. М.	сільськогосподарські науки
Оппоків Є. В.	геологія, гідрологія, географія
Орлов Є. І.	хімічні науки
Палладін О. В.	хімічні науки
Патон Є. О.	технічні науки
Проскура Г. Ф.	технічні науки
Різниченко В. В.	геологія, гідрологія, географія
Рудницький С. Л.	географія
Салегін А. О.	сільськогосподарські науки
Семковський С. Ю. (Бронштейн)	філософія, соціологія, право
Скрипник М. О.	філософія, соціологія, право
Слабченко М. Є.	історичні науки
Соколовський О. Н.	сільськогосподарські науки
Солнцев С. І.	економіка

Трагіч. сторінкою в історії ВУАН був процес СВУ (1930), жертвами якого стали видатні її діячі (академік С. Єфремов, М. Слабченко, [В. Дурдуківський](#), С. Гермайзе, [Г. Голоскевич](#), В. Ганцов), як і діячі культури, освітяни, кооператори. Слідом за осн. процесом проведено ряд менш гучних, а багато науковців репресовано у позасудовому порядку. Це була маніфестація початку одвертого терору проти укр. інтелігенції, зокрема розгрому «старої» Академії. Невдовзі сфабриковано й нову «справу» – «Українського Національного Центру», за якою в Києві, Харкові та ін. містах арештовано бл. 50 осіб, зокрема М. Грушевського та М. Яворського, історика-марксиста, якого оголосили «фашистом», а потім – справу «Української військової організації», за якою репресовано молодих науковців Інституту лінгвістики та літ-ри, факультету марксист. літ-ри та співроб. Держвидаву (М. Грушевського через деякий час було звільнено, але переселено до Москви; в Україні ж розгорнуто кампанію з його дискредитації). Ще в лип. 1930 спец. урядова комісія провела «перевірку» роботи та «чистку» апарату ВУАН; під гаслом боротьби з «псевдовченими» було звільнено багатьох талановитих дослідників. Процеси СВУ та *Українського національного центру* було максимально використано для ініціювання незгод, чвар і внутр. конфліктів у самій ВУАН, для нарощування заходів, спрямов. на її реорганізацію та перетворення в знаряддя здійснення політ., ідеол., госп. планів партії. Незалежні гуманітарні дослідж., які дістали такий багатообіцяючий початок, поступово зводилися нанівець, ліквідовано більшість установ, якими керували М. Грушевський та А. Кримський, припинено серійні видання, ж. «Україна» та ін. У липні 1930 Рада ВУАН прийняла постанову про влиття істор.-філол. відділу в соц.-економічний. Але водночас діставали розвиток і дедалі більшу підтримку держави ті галузі науки, які необхідні були для «соціалістичної індустріалізації», «соціалістичних перетворень» у с. госп-ві, створення військ. потенціалу. Укр. наука, що засвідчила свої великі творчі сили, розвивалася дедалі інтенсивніше, але з драм. диспропорціями і трагіч. втратами.

Інтеграція АН у «соціалістичне будівництво»

На межі 20–30-х рр. у СРСР відбулися зміни, що мали характер «революції згори» (за офіц. сталінським визначенням) і в рад. історіографії дістали назву «великого зламу». У відповідь на очевидну втрату перспектив спонтан. «світової революції» більшов. стратегічна думка (сталін. ґатунку) виробила концепцію «будівництва соціалізму в одній країні», що зумовило курс на трансформацію всієї соц.-екон. системи: тотальне одержавлення як вироб., так і духовно-культур. сфери; форсовану індустріалізацію та колективізацію з ліквідацією класу дріб. власників; орієнтацію на унітаризацію держави, поступову нац. нівеляцію і відповідно поборювання недавньої «коренізації» (в Україні – «українізації») як гол. загрози для держ. моноліту. Кер-во СРСР добре розуміло значення мобілізації науки для створення пром.-мілітар. потенціалу країни, як і для ідеол. сакралізації своєї політики. Настав період актив. підтримки науки, але підтримки вибірково-цілеспрямованої, поєднаної з рішучим придушенням «небажаних» її напрямків.

Діяльність ВУАН підпорядковано виконанню завдань першого п'ятиріч. плану. І тут її участь була досить ефективною. У «Доповіді про діяльність ВУАН», яку Президія Академії подала до ЦВК СРСР (!), ідеться про досягнення «в боротьбі за темпи строительства»: в галузі заміни дефіцит. матеріалів і здешевлення буд. промисловості; впровадження електрозварювання; розв'язання проблем кам'яновугіл. промисловості, залізнич. транспорту; теор. і приклад. проблем пром. енергетики; матем. питань з динаміки і статистики синхрон. машин; низки проблем індустріалізації: мінерал. сировини, вод. ресурсів, ґрунтів, геол. тектоніки тощо; проблеми Дніпра; проблеми рафінування алюмінію; питання фізики вакууму, електрон. процесів, фотоелементів; низки проблем біохімії, фізіології, ботаніки. Скромніше виглядав звіт по розділах екон. науки, історії, філософії, літературознавства і мовознавства; але підкреслено успіхи у марксист.-ленін. вивченні нац. питання, нац.-колоніал. проблем Комінтерну, обґрунтуванні нац. політики ВКП(б) і КП(б)У; вивченні історії укр. літ-ри «в епоху промисленого капитализма и империализма»; підготовці академ. видання творів Т. Шевченка; виданні укр. словників, «в частности и главным образом индустриального характера». Президія ВУЦВК у своїй постанові від 16 липня 1932 на «Доповідь ВУАН» відзначила, що Академія «останніх років пройшла шлях великого внутрішнього зростання, зміцнення та перебудови і на сьогодні стає справжнім центром науково-дослідної роботи, успішно розроблюючи ряд наукових і практичних комплексних та спеціальних проблем з різних галузей соцбудівництва».

Три тенденції – нарощування досліджень у технол. і природничих галузях, знецінення гуманітар. сфери і, водночас, крайня політизація всієї діяльності Академії – особливо виразно виявилися у роботі Ювілей. сесії ВУАН, присвяч. «15-літтю Жовтневої революції». У вступ. промові академік О. Богомолець, якого у лип. 1930, після смерті Д. Заболотного, обрано Президентом ВУАН, а в листопаді 1931 перебрано на цю посаду, відзначив, що «Всеукраїнська Академія Наук, як вища науково-дослідна установа на Україні, після впертої боротьби за радянізацію і подолання спадщини СБУ, після значного внутрішнього зростання, зміцнення й перебудови... увімкнулася своєю науковою роботою в справу великої історичної ваги, в справу соціалістичного перетворення країни з технічно відсталої, дрібноселянської – на країну могутньої індустрії та великого соціалістичного землеробства» («Всеукраїнська Академія Наук на службі соціалістичного будівництва. Праці ювілейної сесії ВУАН, присвяченої 15-літтю Жовтневої революції», К., 1933, с. 5). Це було маніфестування включеності ВУАН у нову добу – добу «соціалістичної реконструкції», – а водночас і її остаточне перетворення на структуру тоталітар. суспільства. Цілковиту підпорядкованість ВУАН парт. кер-ву, а її наук. діяльності – практ. завданням соц. будівництва мав підкреслити нав'язаний владою спец. ритуал: сесія почалася з обрання почес. президії у складі політбюро ЦК ВКП(б) і політбюро ЦК КП(б)У; прийняття привітань Сталіну, Косіору, Петровському, Молотову, Чубарю; вислуховування привітань від делегацій заводів, колгоспів, червоноармій. частин тощо. Акад. О. Шліхтер свою доп. «Жовтень і

наука» присвятив викладові вчення Маркса– Леніна про соціаліст. революцію, «історичних вказівок т. Сталіна», світ. кризі капіталізму та занепадові буржуаз. науки і тільки побіжно торкнувся діяльності ВУАН. Данину політ. кон'юктурі віддавали і академік С. Семковський (доп. «Фізика і хемія як науки у світлі марксизму»), академік О. Богомолець (доп. «Теоретична медицина за 15 років радянської влади»). Натомість профес. тематика переважала в доповідях академік О. Палладіна («Наукові досягнення в царині біохемії в УСРР за 15 років»), І. Шмальгаузен («Досягнення за 15 років у галузі загальнобіологічних проблем зоології»), О. Фоміна («Досягнення за 15 років у галузі ботаніки»), Є. Оппокова («Про досягнення гідрології в УСРР на 15-ті роковини Жовтня»), О. Гольдмана («Фотоелектричні явища, проблеми перетворення світлової енергії на електричну та огляд праць з цих питань Українського науково-дослідного інституту фізики при ВУАН»), проф. [О. Лейпунського](#) («Руйнування атомового ядра»), які містили ґрунтов. аналіз стану відповід. галузей укр. науки в широкому міжнар. контексті. Як напрямки, де укр. вчені здобули найвагоміших результатів, називалися генетика, гідрологія (створ. 1929 «Катедра гідрології ВУАН» була першою в СРСР академ. установою такого профілю; від 1931 діяв НДІ вод. господарства України, єдиний такого роду в Союзі); атомна фізика (праці Укр. фіз.-тех. інституту); дослідження фотоелектрич. явищ (в Укр. НДІ фізики, утвор. 1929).

Поч. 30-х рр. приніс нові випробування Академії. На атмосфері в ній гнітюче відбивалися політ. репресії в країні, цілеспрямоване «загострення класової боротьби», наслідки голодомору. Функцію «непримиренної боротьби проти ворожих елементів ВУАН» виконувала комуніст. фракція ВУАН, що перетворилася у своєрід. офіц. наглядача за діяльністю всієї Академії і кожного окремого її чл. під приводом «всебічної, конкретної, глибокої проробки наукової продукції робітників ВУАН, скерованої на допомогу у великій більшості науковців методологічно переозброїтись, а явно ворожих ізолювати» («Постанова комуністичної фракції ВУАН про політичний стан Академії», 20 травня 1932). Шал «боротьби» проти «ворожих елементів» набирав такого моторош. характеру, що парт. кер-ву доводилося стримувати деяких надто войовничих функціонерів. Напр., у згаданій постанові засуджено «виступ тов. Рибак на зборах I Відділу ВУАН з критикою математичних праць [М. М.] Крилова, з заявою академіку [М. М.] Крилову, що він його праць не читав і вважає, що й читати не треба їх, щоб дати оцінку як буржуазному вченому». Під гаслом «критики й самокритики» проводилися «чистки» кадрів у принизливій формі публічного обговорення «громадського обличчя» видатних учених, викриття «ворожих тенденцій» у їхніх працях, визначення їхніх «здібностей» залежно від класового походження. Вчених поділяли на групи: «буржуазно-реставраторська» і «російсько-великодержавницька» К. Воблого і Л. Яснопольського; «українська націонал-фашистська» М. Грушевського; «нацдемівська», «українсько-буржуазна», «кадетсько-монархічна» С. Єфремова і А. Кримського; «ворожими елементами» називали академіків М. Кащенко, І. Шмальгаузен, М. Кравчука, В. Перетца, М. Шарлеманя та ін.;

«націоналістичними переродженцями з партквитком у кишені», «дворушниками-опортуністами» – недавніх партвисувачів. Протягом 1933 Раднарком і ЦК КП(б)У кілька разів обговорюють питання про недавно (1929) обраних академіками ВУАН кількох видат. учених Зх. України – М. Возняка, Ф. Колесси, К. Студинського, В. Щурата, які «полностью продались польским помещикам» і «направили свою деятельность на отрыв Советской Украины от СССР и превращения ее в колонию империалистических держав», стали «агентами польских помещиков и немецких фашистов», «врагами украинских трудящихся масс». 22 вересня 1933 політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Постановление о лишении звания академиков [М. С.] Возняка, [Ф. М.] Колессы, [К. И.] Студинского, [В. Г.] Щурата опубликовать от имени СНК...»; «Лишить звания академиков [К. Г.] Воблого и [А. Е.] Крымского как активных классовых врагов...»; «Перевести на пенсию академиков: 1. [А. В.] Корчака-Чепурковского. 2. [В. И.] Липского. 3. [Н. Т.] Кашенко. 4. [Б. И.] Срезневского. 5. [В. Ф.] Левицкого. 6. [Д. И.] Яворницкого. 7. [Е. П.] Вотчала. 8. [Н. П.] Василенко. 9. [А. Н.] Гилярова.

Найбільшого розгрому зазнали установи соц.-екон. і українознав. профілю, насамперед «циклу історичних наук». Власне, останні, що «в повному складі були засмічені грушев'янцями – українськими нацдемами і фашистами», просто ліквідовані, «всі ці «науковці» як клясово-ворожі елементи з роботи звільнені»; натомість «залишено всього 12 справжніх наукових робітників» (там само, с. 303). У січні 1934 12-й з'їзд КП(б)У зазначив, що у ВУАН створилися «цілі штаби контрреволюції», що там «повно було націоналізму» по лінії істор., етногр., літ., мовній; переможно рапортувалося, що порядком нищення цієї «націоналістичної контрреволюції» викрито і викинено з наук. установ ВУАН і Наркомату освіти 248 націоналістів, шпигунів і класових ворогів, серед них 48 ворогів з партквітками. Ці спустошення намагалися замаскувати, декларуючи створення нових наук. напрямків на засадах марксист.-ленін. методології. Постановою Президії ВУЦВК від 16 липня 1932 ВУАН зобов'язано «посилити вивчення історії клясової боротьби на Україні, особливо готування і перемоги пролетарської революції; досліджувати виробничий і соціальний фольклор, фольклор пролетарської революції; вивчати проблеми української літератури, мови, мистецтва; досліджувати проблеми радянського будівництва і права; досліджувати розвиток пролетарської культури нацменшостей України».

Парт.-держ. керівництво вимагало від науки давати ідеол. забезпечення соціаліст. будівництва за умов загострення класової боротьби. Водночас робилося багато зусиль для розвитку дослідж., що сприяли б вирішенню практ. нар.-госп. завдань. З цією метою постійно змінювано всю структуру Академії в бік дедалі більшої централізації та бюрократизації; зменшувалася роль видат. наук. особистостей, на ідеї та дослідниц. проекти яких раніше орієнтовано певні структурні ланки Академії.

Концентрованим вираженням цих тенденцій стала реорганізація ВУАН, що відбулася 1934. Згідно з постановою ВУЦВК від 1 квітня 1934 Академію підпорядк. безпосередньо Раднаркомові УСРР з метою тіснішої співпраці з наркоматами та Держпланом. Установлено єдиний бюджет Академії, і за роки другої п'ятирічки (1933–1937) він зріс більш як утричі. Принципове значення мало те, що осн. структур. одиницею Академії став НДІ, який мав зосереджуватися на певній плановій тематиці. До раніше наявних інститутів додалися нові, створ. на основі каф., комісій, лаб., кабінетів; ще раніше (1931–32) Академії передано наук. керівництво низкою НДІ системи Наркомосвіти та ін. відомств: інститути фізики, ботаніки, геології, вод. господарства; тепер же їх цілком підпорядк. Академії. 1934 створ. нові інститути: електрозварювання, фіз. хімії, клініч. фізіології, історії матер. культури (ще 1930 створ. Інститут зоології, а 1933 – математики). У результаті реорганізації замість 164 каф., комісій, лаб. ВУАН об'єднувала 36 структур. одиниць (НДІ та установ при Президії). Президії Академії підпорядк. Раду з вивчення продуктив. сил УСРР, редакц.-видавн. раду, видавництво, друкарню. 1936 ліквідовано ВУАМЛІН, яка вже втратила свою функцію ідеологічно ортодоксал. альтернативи Академії, оскільки, по-перше, було забезпечено ортодоксальність самої Академії, по-друге, Асоціація у свою чергу зазнала репресій (до того ж Харків перестав бути столицею УСРР), – і наук. установи ВУАМЛІНу передано Академії; у зв'язку з цим шляхом об'єднання цих установ з академічними створ. інститути: історії України, економіки, укр. літ-ри; тоді ж засн. Інститут укр. фольклору (на базі Етногр. комісії та Кабінету муз. етнографії) та Респ. ботан. сад. 21 лютого 1936 Раднарком УСРР затвердив новий Статут Академії, яку було перейм. на АН УСРР. Ліквідовано Раду Академії, найвищим органом АН УСРР визначено Заг. збори, а в міжчасі – Президію в складі 9 осіб (президент, 2 віце-президенти, неодмінний секр., 3 академіки-секретарі відділів, 2 академіки-члени Президії), яка фактично давно вже набула більшого значення, ніж Заг. збори. Три відділи – сусп. наук; матем. та природничих наук; тех. наук – об'єднували відповідні НДІ та ін. наук. установи. Тех. науки в одержавленій Академії набули такої ваги, що для них створ. окремий відділ. Натомість триває «демонтаж» колиш. Істор.-філол. відділу, розчиненого у Відділі сусп. наук. Ще одна хвиля репресій 1937–38 призвела до того, що ліквідовано Інститут шевченкознавства (його дир., чл.-кор. АН Є. *Шабліовського*, заарештовано); Філософ. комісію (її кер., академік С. Семковського, також заарештовано); Інститут євр. пролетар. культури; Інститут польс. пролетар. культури.

Але збільшення обсягу наук. досліджень в ін. галузях супроводжувалося відповід. поповненням складу Академії (див. Табл. 3).

Табл. 3. ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ

1930	
Гедройц К.	сільськогосподарські науки
Палієнко М. І.	філософія, соціологія, право
Світальський М. Г.	геологія, гідрологія, географія
1934	
Агол І. Й.	загальна біологія
Воробйов В. П.	анатомія людини
Лейпунський О. І.	фізика
Лисенко Т. Д.	селекція і генетика
Стражеско М. Д.	клінічна медицина
Супруненко П. М.	транспортна механіка
Шмідт О. Ю.	математика
Ющенко О. І.	психоневрологія
Яворський В. П.	органічна хімія
1939	
Білецький О. І.	суспільні науки
Бродський О. І.	математичні і природничі науки
Будников П. І.	математичні і природничі науки
Булаховський Л. А.	суспільні науки
Варга Є. С.	суспільні науки
Висоцький Г. М.	математичні і природничі науки
Гришко М. М.	математичні і природничі науки
Давиденков М. М.	технічні науки
Доброхотов М. М.	технічні науки
Калинович М. Я.	суспільні науки
Корнійчук О. Є.	суспільні науки
Кузнецов М. І.	математичні і природничі науки
Курдюмов Г. В.	математичні і природничі науки
Лаврентьев М. О.	математичні і природничі науки
Лисін Б. С.	математичні і природничі науки
Луговцов М. В.	технічні науки
Маркелов Г. І.	математичні і природничі науки
Мацуревич І. К.	математичні і природничі науки
Орлов О. Я.	математичні і природничі науки
Поспелов В. П.	математичні і природничі науки
Свєчников В. М.	технічні науки
Сельський В. О.	математичні і природничі науки
Серенсен С. В.	технічні науки
Синцов Д. М.	математичні і природничі науки
Соколов Ю. М.	суспільні науки
Філатов В. П.	математичні і природничі науки
Фролов О. М.	технічні науки
Хрущов В. М.	технічні науки
Чаговець В. Ю.	математичні і природничі науки
Чернишов Б. І.	математичні і природничі науки

Дійсний член ВУАН стали ґрунтознавець і агрохімік [К. Гедройц](#), геолог *М. Світальський* (заарешт. 1937), правознавець *М. Палієнко*; генетик [І. Агол](#) (заарешт. 1936), анатом [В. Воробйов](#), фізик [О. Лейпунський](#), біолог Т. Лисенко (який відіграв зловісну роль у рад. біол. науці), терапевт М. Стражеско, механік П. Супруненко (заарешт. 1937), психіатр О. Ющенко, математик і географ О. Шмідт, хімік В. Яворський. Член-кореспондент стали 18 учених. На цій сесії, 27 травня 1934, Президентом ВУАН переобрано О. Богомольця. Поряд з

поповненням Академії за рахунок відомих учених, розширювано підготовку молодих наук. кадрів, що було зумовлене як практ. (зростання масштабів «соціалістичного будівництва»), так і ідеол. («виховання нової, радянської інтелігенції») потребами. У 1930 в Академії засн. аспірантуру; протягом 2-ї пол. 30-х рр. у ній підготовлено бл. 200 н. с.

Наук. діяльність дедалі більше підпорядковувало завданням, що впливали з п'ятиріч. планів. У квіт. 1931 Держплан СРСР скликав Всесоюзну конф. з планування н.-д. роботи, що проходила під гаслом зміцнення зв'язку науки з практикою. Від 1932 у ВУАН запроваджено щорічні плани; освоюються нові наук. напрямки; передбачаються комплексні наук. дослідження нар.-госп. проблем силами різних наук. колективів. Наук. інститути мали пов'язувати свою діяльність з Держпланом УСРР, наркоматами, госп. установами, подавати численні звіти й доповіді. Від АН вимагалось підтримувати «стахановський» та ін. рухи тощо.

Але водночас розвивалися і фундам. дослідження. Серед найвизначніших успіхів укр. академ. науки 30-х рр. – праці з матем. фізики та неліній. механіки і мех. коливань, заг. теорії динаміч. систем М. Крилова і його учня М. Боголюбова; дослідж. М. Кравчука (заарешт. 1937) з теорії ліній. груп, теорії ймовірностей, теорії кореляцій, з проблем наближених рішень диференціал. та інтеграл. рівнянь; розробка заг. теорії втомленості, стійкості металу, нових теорій динаміч. пружності конструкцій (праці засновника укр. наук. школи з теорії пружності О. Динника, С. Серенсена та ін.). В. Плотников створив класичні основи теорії електрохімії неводних розчинів (1930) та вперше одержав металіч. алюміній у процесі електролізу неводних розчинів за звичайної температури (1931). Важливі дослідж. у фізиці міцності та пластичності здійснив [Г. Курдюмов](#) у Дніпроп. фіз.-тех. інституті. В Укр. фіз.-тех. інституті (засн. у Харкові 1929), який до 1938 не належав до АН, але підтримував з нею безпосередні наук. зв'язки, вперше в СРСР одержано рідкі кисень та гелій (1931, Л. Шубников), здійснено розщеплення ядра атома літію швидкими протонами (1932, вперше в СРСР: К. Синельников, О. Лейпунський, [А. Вальтер](#), [Г. Латишев](#)); уперше в СРСР одержано важку воду ([О. Бродський](#), 1934); проведено дослідж. у фізиці напівпровідників ([І. Курчатov](#), К. Синельников) і створ. прискорювачі зарядж. частинок, розроблювано імпульсні та електростат. прискорювачі (І. Курчатov, А. Вальтер), досліджувано атомні ядра за допомогою нейтронів (І. Курчатov, О. Лейпунський); створ. теорію розсіювання світла (1934–35, [Л. Ландау](#), [О. Ахієзер](#), [І. Померанчук](#)); розроблено теор. основи фізики плазми (Л. Ландау, 1936). Успішно розвивалася генетика (І. Шмальгаузен, [С. Гершензон](#), який встановив мутагенну дію ДНК, А. Сапегін), але її вихід на передові рубежі в світі був зупинений силовим запровадженням вульгаризов. «мічурінського вчення», на ідеолога якого висунули Т. Лисенка (7–14 жовтня 1939 у Москві проведено нараду з генетики і селекції, яка стала початком прямого тиску на прихильників класич. генетики; боротьба проти генетики, проти «менделізму-вейсманізму-морганізму» сягнула апофеозу в перші повоєнні роки). І. Шмальгаузен створив також теорію росту, його монографія «Ріст

організмів» (1932) здобула світ. визнання.

Поєднання теор. досліджень із практ. розробками характерне для розвитку фіз. географії (С. Рудницький, [Г. Висоцький](#)), екон. географії (К. Воблий); геології; гідрології (особливо у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу); фізіології рослин (Є. Вотчал, М. Кащенко, [В. Любименко](#)). В Інституті біохімії під керівництвом О. Палладіна вивчали функціонал. біохімію м'язів; фізіологи школи О. Богомольця досліджували роль сполуч. тканини у механізмах старіння; в Інституті мікробіології та епідеміології, який створ. під керівництвом Д. Заболотного 1928, вивчення діяльності мікроорганізмів пов'язувалося з вирішенням актуал. питань медицини, с. господарства та промисловості. В Інститутах клініч. фізіології, біохімії, мікробіології і епідеміології досліджувано також проблеми оптимізації умов праці, оздоровлення організму людини.

Плани індустріалізації особл. стимул дали розвиткові тех. наук, безпосередньо пов'язаних з практ. завданнями різних вироб-в. 1934 електрозварюв. лаб., створену 1929 Є. Патоном, перетвор. в Інститут електрозварювання, де вирішувалися принципові питання механізації та автоматизації зварюв. процесів, що відкривало широку дорогу застосуванню електрозварювання у промисловості, буд-ві, транспорті. Успіхів досягнуто у вирішенні завдань реконструкції металург. промисловості завдяки широким н.-д. роботам (зокрема [М. Луговцов](#) та Б. Коваль розробили метод виплавки у домен. печах високоякіс. чавуну з криворіз. руд на донец. коксі, що дозволило відмовитися від транспортування сировини з Уралу); в електротех. та радіотех. дослідженнях; в Інституті хімії розпочато роботи в галузі порошк. металургії.

Однією з форм діяльності Академії стає проведення наук. конференцій, присвяч. важливим нар.-госп. та наук. проблемам; однак участь у всесоюз. наук. з'їздах і конф., міжнар. конгресах суворо дозував ЦК КП(б)У. М. Крилов, Г. Пфейффер, Д. Ґраве представляли СРСР у міжнар. організаціях з матем. наук, О. Палладін неодноразово очолював рад. делегації на міжнар. форумах фізіологів та біохіміків, О. Богомолец брав участь у міжнар. конгресах з питань переливання крові (1935 – в Італії, 1937 – у Парижі), О. Фомін – у конгресі ботаніків у Голландії (1934). Але представляли укр. вчені не Україну, а СРСР; суб'єктом міжнар. обмінів була не ВУАН, а АН СРСР. Під її ж егідою відбувалися ті міжнар. наук. конференції та конгреси, що проходили в СРСР, – переважно в Москві та Ленінграді; втім, їхні учасники подекуди відвідували наук. заклади України, а Менделєєв. з'їзд 1934 відбувався в Харкові.

Після 1931 замість «Записок», «Збірників», «Праць» окремих каф., комісій, кабінетів почали виходити галузеві журнали та збірники, що їх видавали інститути; у 1937 їх було 20, зокрема «Математичний журнал», «Біохімічні записки», «Фізичні записки», «Вісті АН УРСР». 1939 почав виходити щомісяч. ж. «Доповіді Академії наук УРСР».

Останні передвоєнні роки діяльність АН УРСР проходила під знаком підпорядкованості здійсненню завдань 3-го п'ятиріч. плану (1938–42), що передбачав прискорений розвиток воєнно-пром. комплексу, значне збільшення виплавки чавуну і сталі, продукції машинобудування, хім. промисловості, видобутку палива, виробництва електроенергії. Тож розширювалися масштаби дослідж. насамперед у відповід. галузях наук. знань. 1939 в АН УРСР створ. Інститут енергетики, Інститут чорної металургії, Інститут технології силікатів; організ. Інститут органіч. хімії та технології на базі ін. наук. установ. Відповідно до збільшення масштабів і планів дослідж. різко розширено кадр. склад Академії: якщо на 1 січня 1939 вона мала 31 дійс. чл. і 8 чл.-кор., то в лютому 1939 обрано ще 29 дійс. чл. і 60 чл.-кор. АН УРСР (див. Табл. 3). Цього року уперше після великого погрому укр. інтелігенції у 1929–38, що створив кадровий вакуум у гуманітар. науках, обрано академік по Відділу сусп. наук: [О. Білецького](#), [Л. Булаховського](#), [Є. Варгу](#), [М. Калиновича](#), [О. Корнійчука](#), [Ю. Соколова](#). Шляхом залучення нових кадрів намагалися компенсувати втрати, спричинені постій. «чистками» і викриттями «ворогів народу». До Статуту АН 1936 було внесено небачений в академ. практиці пункт, згідно з яким члени Академії можуть бути позбавлені свого звання за постановою Заг. зборів, якщо їхня діяльність спрямована на шкоду Союзові РСР. Фактично ж такі постанови приймала Президія Академії. У 1936 як контрреволюціонерів, дворушників і ворогів народу виведено зі складу Академії І. Агола, С. Семковського, М. Орлова, [Й. Ліберберга](#), [О. Дзеніса](#); у 1937 – [Н. Кагановича](#), [В. Смольного](#), [В. Фінкельштейна](#), [О. Касаткіна](#), [Г. Ручка](#), [Д. Белінга](#), [А. Хвилю](#); у 1938 – [В. Бернацького](#), [В. Затонського](#), [Д. Письменного](#), М. Птуху, О. Соколовського, П. Супруненка, М. Кравчука, О. Лейпунського, [Г. Хармадар'яна](#), [О. Гольдмана](#). Йшлося про так чи інакше репрес. учених, і, звичайно ж, Академія лише констатувала dokonані факти. Але ці втрати маскували галасливою пропагандист. кампанією про оновлення Академії, розмах її діяльності.

На Заг. зборах АН 25 червня 1939 її Президент академік О. Богомолець доповів, що за роки двох сталін. п'ятирічок бюджет Академії збільшився в 20 разів, а кадри наук. працівників – у 2,5 раза (від 321 до 835). На 1 січня 1941 в системі Академії був 1191 наук. працівник, порівняно з 668 на 1 січня 1938. Осн. напрямки роботи АН УРСР фактично визначали ЦК КП(б)У та уряд як безпосередньо, так і через Держплан та наркомати. Це були проблеми, пов'язані з розвитком економіки та військ. потенціалу: виробництво високоякіс. сталей, застосування кисню в металургії, боротьба з корозією металів, електрозварювання, виробництво кольор. металів, автоматизація вироб. процесів, розробка нових синтезів у хім. промисловості, вивчення можливостей використання енергії атом. ядра, розвідування пром. родовищ нафти та ін. Приділялась увага також проблемам рослинництва і тваринництва, боротьбі зі шкідниками с. господарства, проблемам комплекс. водопостачання УРСР, питанням охорони здоров'я насел., підвищення продуктивності праці, механізації та електрифікації с. господарства.

В Інституті чорної металургії під керівництвом [М. Луговцова](#), М. Доброхотова, *І. Францевича* розв'язано складні питання виробництва якіс. металу з керчен. руд та застосування кисню для збільшення продуктивності мартенів. печей. У груд. 1940 Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) зобов'язали великі заводи країни використовувати розроблений в Інституті електрозварювання під керівництвом Є. Патона новий спосіб швидкіс. автоматич. зварювання під флюсом. В Інституті гірн. механіки під керівництвом О. Динника розробляли нову теорію гір. тиску, питання міцності та стійкості в гірн. і металург. промисловості; результати дослідж. у галузі теорії пружності знайшли визнання у світі, увійшли в підручники багатьох країн і успішно застосовувались на практиці. Інститут фіз. хімії був єдиним у СРСР центром з вивчення стабільних ізотопів. У Фіз.-тех. інституті тривали дослідж. проблем ядер. фізики, фізики кристалів, напівпровідників, фізики низьких т-р, фізики надвисоких частот; під керівництвом А. *Слуцкіна* створ. перший у СРСР радіолокатор на магнетроні (1938–39); тоді ж Є. Лейпунський розробив основи теорії синтезу алмазів. 1939 в Харкові відбулася всесоюзна нарада, присвяч. дослідженням атом. ядра, що засвідчувало передові позиції укр. учених у цій галузі. В Інституті математики В. *Челомей* завершив роботу з динаміч. стійкості авіац. конструкцій (1939). Інститут геол. наук провадив дослідж. проблем «Великого Кривого Рога», «Нагольного кряжа» в Донбасі (академік М. Світальський), «Нікопольського марганцевого родовища», «Великого Донбасу». В Інституті енергетики (створ. 1939) Г. *Проскура* узагальнив розрахунок різного типу гідромашин, розвинув теорію динаміч. подібності турбомашин, а 1940 вчені Інституту спроектували велику газотурбінну установку замкн. циклу. Вагомих результатів досягли вчені інститутів біол. циклу. Світ. визнання дістали створ. О. Богомольцем теорія колоїдоплазної дії переливання крові на організм та вивчення фізіол. системи сполуч. тканини; досягнення В. Філатова в офтальмології, його метод відновлюв. хірургії та вчення про біогенні стимулятори. Після тривалого занепаду пожвавлюється діяльність інститутів Відділу сусп. наук, активізувалося дослідж. історії та археології, культури, літ-ри, мови, однак, попри подолання деяких найодіозніших стереотипів вульгар. соціологізму, ідеол. тиск на ці сфери триває; цілі пласти нац. культури залишаються замовчуваними або сфальсифікованими; робота в галузі словникарства підпорядковується тенденції нівелювання української мови, а літературознавству нав'язується догма вирішал. впливу рос. літ-ри на українську, фактично – вторинності і несаможитності останньої.

Певним поштовхом до активізації і більшої гнучкості в проведенні дослідж. у галузі укр. історії, культури, літ-ри, мови стала нова політ. ситуація навколо укр. питання, що склалася у зв'язку зі спробами створення Карпат. України (1938–39), а потім – після входження Зх. України до складу УРСР (вересень 1939). У контексті широких заходів із «радянізації» Зх. України у Львові організовано низку відділів НДІ АН УРСР: історії України, укр. літ-ри, мовознавства, фольклору, археології, економіки; їх об'єднано у Львів. філіал АН УРСР. Натомість зруйновано ті наук. структури, що їх створили українці Зх. України ціною величез.

і жертв. зусиль. Ліквідовано НТШ, його майно, фонди передано до АН УРСР, музеї НТШ реорганізовано в державні; Бібліотека НТШ зазнала «чистки» і стала б-кою АН. Масові депортації були спрямовані насамперед проти інтелігенції, але водночас із тактич. міркувань заохочувано до співпраці деяких авторитет. діячів науки і культури: поновлено в правах дійс. чл. АН тих, кого 1934 було виключено як «ворогів народу», – К. Студинського, М. Возняка, В. Щурата, Ф. Колессу; залучено до роботи у львів. філіалах АН [І. Крип'якевича](#), [О. Терлецького](#), [В. Сімовича](#), [І. Свенціцького](#), [В. Радзикевича](#), [М. Тершаківця](#), [В. Огоновського](#), [М. Соневицького](#) та інших професорів. Червона армія прийшла до «братів-українців» під гаслами «визволення» від соц. і нац. гніту, отожд. рад. влада мала постати перед насел. Зх. України з обіцянками розвитку нац. культури. Порядком підготовки до «визвольного походу» було дещо відкориговано фразеологію нац. політики в самій Рад. Україні, тимчасово трохи стишено кампанію проти «буржуазних націоналістів», «націонал-фашистів» тощо; в АН до актив. наук. діяльності повернулися деякі раніше проскрибовані вчені, насамперед один із засн. Академії академік А. Кримський. Президія АН УРСР звернулася з листом до вчених Зх. України: «...З великою радістю і любов'ю простягаємо вам, братам нашим, руку, щоб разом, під керівництвом великої Комуністичної партії (більшовиків), разом з усіма народами Рад. Союзу творити нове, прекрасне життя, про яке століттями мріяли генії людства».

Відновилися контакти з ученими Зх. України, і це сприяло активізації наук. і культур. життя. На наук. конференціях у Києві з інтересом сприймалися виступи львів'ян-академіків К. Студинського, Ф. Ко-лесси, М. Возняка, В. Щурата, проф. [І. Крип'якевича](#), [В. Сімовича](#), [Я. Пастернака](#), [М. Пшепюрської](#) та ін. У Львові відбулися дві великі сесії – філол.-літ. (восени 1940) та істор. (на поч. червня 1941), на яких виступали київ. вчені – А. Кримський, О. Білецький, [В. Петров](#), [П. Курінний](#). Важл. подією в житті Академії став урочисто відзнач. у Києві в січні 1941 ювілей А. Кримського. У 1941 присудж. Сталін. премії: О. Богомольцю – за працю «Основи патологічної фізіології»; Є. Патону – за розробку методу і апаратури швидкіс. автоматич. зварювання металу; [З. Некрасову](#) – за метод використання периферій. газів домен. печі для поліпшення тех.-екон. показників домен. плавки; [О. Чекартьову](#) – за працю «Точна прокатка», [В. Філатову](#) – за відкриття і розробку методу пересадки рогівки ока від трупа і за лікування методом тканин. терапії; О. Лур'є – за наук. працю із знеболення пологів; Т. Лисенку – за праці з літнього садіння картоплі; П. Тичині – за збірку віршів «Чуття єдиної родини»; О. Корнійчукові – за п'єсу «Платон Кречет».

Період від осені 1939 до червня 1941 був порівняно найспокійнішим у житті Академії з політ. погляду і сповненим конструктив. наук. праці. Число науковців у ній зросло до 1191. Численні наук. конференції, що їх проводили інститути АН УРСР, мали особл. значення для науки всього СРСР.

АН у роки війни з нацистською Німеччиною

Напад нацист. Німеччини на Рад. Союз урвав цей період нарощування твор. потенціалу Академії. Перед нею постали нові невідкладні завдання, роботу підпорядковано вимогам воєнного часу. Вже в перші тижні війни почалася евакуація установ АН УРСР до Уфи (Башкирія). (Евакуювалися не всі; деяких учених заарештовано або інтерновано; академік К. Студинський і А. Кримський загинули під час примус. евакуації). Здійснено реорганізацію Академії, частину інститутів об'єднано, наук. сили сконцентровано в 15-ти н.-д. установах. Деякі з них розміщено в містах Уралу і Казахстану: Інститут електрозварювання в Ниж. Тагілі, Інститут енергетики – в Копейську (Челябін. обл.), Інститут чорної металургії – в Свердловську, Фіз.-тех. інститут – в Алма-Аті. Вдалося вивезти на Сх. значну частину устаткування і приладів, рукописні фонди письменників-класиків та ін.

21 липня 1941 в Уфі відбулося перше від поч. війни засідання Президії АН УРСР. Обговорено питання організації роботи для потреб фронту. У жовтні 1941 при Президії АН УРСР створ. Наук.-тех. комітет сприяння обороні на чолі з Президентом АН УРСР О. Богомольцем. Укр. вчені зробили величез. внесок у збільшення оборон. потенціалу СРСР, у розв'язання проблем, що поставали перед рад. армією. У Фіз.-тех. інституті створ. радіолокатор, який застосовано в ППО Москви; Інститут електрозварювання розробив технологію автоматич. зварювання корпусів танків, авіабомб, артилер. систем; в Інституті чорної металургії розроблено способи вдосконалення конструкції мартенів. печей, виплавлення високоякіс. чавуну нових марок, нову технологію виготовлення труб для артилер. стволів ([П. Ємельяненко](#)), вдосконалено процес виготовлення броньової сталі (І. Францевич). В інститутах АН УРСР розроблено нові види боєприпасів, створ. акустичні прилади для ППО. Під керівництвом [М. Лаврентьєва](#) виконано ряд матем. досліджень приклад. характеру. Гідротрансформатори і гідромуфти конструкції Г. Проскури поліпшували маневреність і бойові якості танків. Чимало досліджень оборонного характеру здійснено під керівництвом О. Лейпунського. Тривали роботи в галузі ядер. фізики. Всесоюзне значення мала конф., яку скликав Інститут клініч. фізіології і на якій продемонстровано антиретиккулярну сироватку академік О. Богомольця; вже 1943 було налагоджено масове виготовлення її, що врятувало тисячі поранених, як і вітамін К3 та вікасол академік О. Палладіна; розширене виробництво цих препаратів було налагоджено на Уфим. вітамін. заводі.

Діяльність Відділ. сусп. наук мала значною мірою агітац.-пропагандист. характер: видано багато брошур, книжок, статей на тему боротьби слов'ян. народів проти нім. загарбників у минулому. Перед загрозою поразки у війні рад. керівництво змушене було звернутися до патріот. традицій не лише рос., а й укр. та ін. народів СРСР, заговорити про нац. й держ. права українців. *М. Хрущов* навіть виступив на дуже короткий час у ролі такого собі «оборонця» української мови та нац. існування українського народу: «Чи буде український народ говорити рідною мовою, чи наші покоління будуть знімечуватися?». Тимчас. послаблення використали укр. науковці і письменники – з'явився ряд яскравих нац.-патріот. творів поезії й прози, брошур про істор. героїв українського народу, об'єктивніші

(пізніше гостро розкритиковані за «націоналізм») праці з історії України (колект. «Нарис історії України», 1942), історії укр. літ-ри («Нарис історії української літератури» Є. Кирилюка і С. Маслова, 1945). У наук. працях і публіцист. виступах знову з'явилося на деякий час прізвище М. Грушевського. У нарисі академік О. Палладіна «Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1919–1944» (К., 1944) згадано про заслуги М. Грушевського і М. Туган-Барановського.

Укр. науковці за короткий час багато зробили для допомоги нар. госп-ву Башкирії. У згаданому нарисі О. Палладіна говориться, зокрема, про внесок АН УРСР у розвиток паливно-енергет. комплексу Башкирії, медицини, с. господарства (підвищення врожайності с.-г. культур, боротьба із шкідниками, вирощування цукр. буряка і кок-сагизу). Влітку 1943 АН УРСР передала в розпорядження Раднаркому Башкир. АРСР 9 томів матеріалів, що стосувалися проблем розвитку продуктив. сил і використання природ. ресурсів респ. Наук. установи АН УРСР, що перебували в ін. регіонах СРСР, надавали допомогу місц. господарникам і вченим (проект будівництва першого в Узбекистані металург. заводу; розробка технологій використання поліметал. руд Казахстану та ін.). З поліпшенням становища на фронтах Раднарком СРСР 9 травня 1943 постановив перевести АН УРСР до Москви. А протягом березня–липня 1944 всі установи Академії повернулися в Україну і включилися у відбудову зруйнов. нар. господарства.

За час нім.-фашист. окупації Києва те майно Академії, яке не встигли евакуювати, було пограбоване. У Києві залишилося багато науковців, зокрема чимало співроб. АН, серед них академік В. Плотников, [Б. Лисін](#), [В. Шапошников](#), які намагалися врятувати наук. обладнання і навіть відновити роботу Академії на засадах першозасновників УАН; Президентом обрано В. Плотникова, обрано також нових академік – [М. Грунського](#) і [М. Шматька](#); відновлено кілька інститутів: геології; зообіології; ботаніки; історії; археології; літ-ри; мовознавства та ін. Але з багатьох причин – брак елементар. умов для роботи, недовіра окупац. адміністрації, заг. деморалізація – справа ця виявилася безперспективною, і в січні 1942, з придушенням усіх форм укр. життя в окупов. Києві, цю ефемерну УАН закрито. У 1945 гурт укр. учених на еміграції створив *Українську Вільну Академію Наук* (УВАН), осн. осідок якої 1949 перенесено до Вінніпеґа, а 1950 до Нью-Йорка, де вона міститься й тепер. УВАН мала відділи: Істор.-філос. та філол.; Екон. та сусп. наук; Природничих та мед. наук; Фізико-хіміко-матем. і тех. наук; Мистецьку кураторію.

Заг. сума збитків, заподіяних установам АН УРСР за часи окупації, становила, за офіц. даними, 126 млн крб. Із 6-ки АН УРСР викрадено бл. 1 млн книг; до Німеччини вивезено з музеїв багато худож. та істор. цінностей. Для відновлення роботи наук. установ ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР виділили в 1944 для РСР 24 млн крб. 17 липня 1944 Раднарком УРСР прийняв постанову «Про структуру Академії наук УРСР», відповідно до якої відновлено діяльність багатьох наук. установ, що існували до війни, і створ. низку нових. У Львові поновлено

роботу відділів усіх інститутів Відділ. сусп. наук АН УРСР. 28 липня 1944 Президія Академії схвалила нову редакцію Статуту Академії (затвердж. Раднаркомом УРСР 6 лютого 1945), яка зберігала осн. положення Статуту 1936, але було додано пункт про надання Академією консультацій вищим уряд. органам УРСР. 26–30 вересня 1944 відбулася ювілейна сесія АН УРСР на відзнаку 25-річчя її існування (справжню дату створення Академії – 14 листопада 1918 – не визнавали). Робоча сесія АН відбулася 9–13 лютого 1945 в Києві. На ній розглянуто підсумки роботи за 1944 і план дослідж. на 1945; обрано 15 дійс. чл. і 18 чл.-кор. (див. Табл. 4).

Табл. 4. ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ

1943	
Рильський М. Т.	суспільні науки
1945	
Гудзій М. К.	історія української літератури
Думанський А. В.	неорганічна та аналітична хімія
Душечкін О. І.	агрохімія насінництва
Єфименко П. П.	археологія
Ісаченко Б. Л.	мікробіологія
Кипріанов А. І.	органічна хімія
Криштофович А. М.	палеоботаніка
Лашкарьов В. Є.	експериментальна фізика
Лебедев С. О.	електротехніка
Лучицький В. І.	петрографія
Лященко П. І.	економіка сільського господарства
Мануїльський Д. З.	історія України
Протопопов В. П.	психіатрія
Хренов К. К.	електрозварювання
Юр'єв В. Я.	селекція та насінництво

АН у роки повоєнної відбудови та апогею сталінізму

У п'ятиріч. плані Відбудови й розвитку нар. господарства СРСР, а відповідно й у п'ятиріч. плані УРСР були передбачені швидкі темпи відновлення й зростання пром. виробництва на оновленій тех. базі. Це ставило великі завдання перед відповід. галузями науки. АН УРСР розробила п'ятиріч. план наук. досліджень, що мали забезпечити наук. і тех. підстави для розв'язання проблем відбудови й розвитку нар. господарства, вщент зруйнованого війною. Протягом 1945–47 здійснювалося відновлення наук.-тех. бази дослід. установ Академії. Розгорталося капітал. будівництво за планом розширення мережі наук. закладів.

У листопаді 1946 відбулися Заг. збори АН УРСР, які обрали новий склад Президії та, у зв'язку зі смертю О. Богомольця (14 липня 1946), – нового Президента АН УРСР – ним став О. Палладін.

Відповідно до нар.-госп. потреб розширювано мережу наук. установ. 1946 створ. Відділ с.-г. наук, якому передано новостворені інститути: фізіології с.-г. рослин і агрохімії; генетики і

селекції; ентомології та фітопатології; лісівництва; 1947 у Відділі тех. наук на базі Інституту енергетики створ. 2 нові інститути: теплоенергетики та електротехніки. Тоді ж відновлено перервану під час війни діяльність Ради з вивчення продуктив. сил УРСР, яка координувала дослідж. в інститутах АН, університетах, відомчих організаціях, планувала дослідження комплекс. проблем, та ефектив. використання матеріальних ресурсів України.

Зростав кадр. потенціал АН УРСР. 1946 у ній було 956 науковців, з них – 70 дійс. чл. і 79 член-кореспондент; у 1950 – 1412 науковців, з них – 81 дійс. чл. і 88 чл.-кор. В аспірантурі академ. установ у 1946 навчалося 119 аспірантів, у 1950 – 309. Приділяючи велику увагу розвитку науки, насамперед її приклад. галузей, зорієнтов. на вирішення нагальних нар.-госп. проблем, ВКП(б) та її респ. філія – КП(б)У пильно стежили за ідеол. дисципліною в лавах науковців. У ставленні до науки «діалектично» поєднувалися, з одного боку, підозріливість і недовіра до світогляд. і громадян. позицій учених, установка на політ. контроль над ними, з другого – розуміння сили авторитету і сусп. впливовості науки, рішучість максимально використати її для тотального утвердження комуніст. ідеології. З цього погляду ситуація перших повоєн. літ була вкрай напруженою. Перемога над нацист. Німеччиною викликала в рад. суспільстві піднесення і сподівання на демократ. зміни. Ці настрої живилися також певною ідеол. лібералізацією в роки війни (як-от дозвіл апелювати до нац. патріотизму народів СРСР, тимчасова «реабілітація» багатьох із нац. героїв цих народів), а головне – враженнями, які винесли мільйони рад. солдатів від життя народів Європи. Кремлів. стратеги не могли не відчувати пов'язаної з цим небезпеки і не могли не згадати істор. прецедент – антимоноарх. рух декабристів як переможців Наполеона. Тому ВКП(б), яка завжди керувалася, на відміну від усіх своїх супротивників у світі, глибоко продуманою стратегією тотал. боротьби, завдає один за одним ряд випереджал. ідеол. ударів. ЦК ВКП(б) приймає низку постанов з ідеол. питань (символом цього наступал. догматизму стало прізвище тодіш. секр. ЦК з ідеології А. Жданова), проводить т. зв. всесоюзні дискусії з питань філософії, біології, фізіології, мовознавства, економіки, які незмінно закінчувалися перемогою «наукового марксизму», тобто поточних парт. настанов. Кампанія боротьби з «буржуазним ідеалізмом» у філософії, фізиці, біології, «морганізмом-менделізмом» у генетиці, «буржуазним об'єктивізмом» в історії, «декадентством» і «низькопоклонством» у літературі й літературознавстві, «формалізмом» і «какофонією» в музиці, «буржуазним націоналізмом» і «космополітизмом» (а потім «сіонізмом», що супроводжувалося кадр. чистками і за нац. ознакою) у всій широкій сфері інтелектуал. життя призвели до заборони чи паралічу цілих наук. напрямів і форм мист. творчості і супроводжувалися шельмуванням або й покаранням багатьох видат. учених і діячів культури. В Україні всесоюзні «проробки» завжди набирали «ударного» характеру. Тож ЦК КП(б)У збагатив ідеол. кампанію гарячковим вишукуванням і гострою критикою «недоліків» у роботі наук. установ, насамперед Відділу сусп. наук АН УРСР. Зокрема, в постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»

вказувалося на неприпустимі «збочення» в працях істориків і вимагалось від колективу Інституту історії України посилити боротьбу проти ворожих тенденцій, буржуазно-націоналіст. фальсифікацій минулого українського народу (зокрема «реакційних вигадок» В. Антоновича і М. Грушевського – «викриття» поглядів М. Грушевського ставилося в особл. обов'язок укр. рад. історикам і пропагандистам), ширше показувати дружбу укр. і рос. та ін. народів СРСР, глибше висвітлювати провідну роль робітничого класу, всесвіт.-істор. значення «Великої Жовтневої соціалістичної революції» тощо. Фактично це була орієнтація на парт. міфологізацію історії, і об'єктив. науці нелегко було витримувати цей тиск. Ще раніше, 24 серпня 1946, ЦК КП(б)У прийняв постанову, в якій засудив методол. помилки авторів виданого в 1945 «Нарису історії української літератури», що зумовило посилення ідеол. цензури в літературознавстві. Парт. контроль над усіма галузями науки набирав гротеск. форм. Так, Л. Каганович, ставши першим секр. ЦК КП(б)У, створив 1947 комісію політбюро ЦК КП(б)У з науки, яку сам очолив і на якій заслуховував доповіді директорів академ. інститутів. 5 травня 1947 на засіданні комісії звітував дир. Інституту ботаніки Д. Зеров. Було визнано, що тематика інституту відірвана від потреб с. господарства – «багато місця приділяється вивченню мхів, лишайників і спорових рослин», – і вимагалось докорінно змінити її. Постійно втручався в справи академ. науки і М. Хрущов, то висміюючи у своїх виступах «відірвану від життя» тематику (як-от дослідж. дроздофілів), то вимагаючи забезпечити вирощування в Україні «потрібних» рослин з ін. клімат. зон (горезвісна кампанія з упровадження кок-сагізу). Наприкінці 40-х – поч. 50-х рр. одіоз. форм набув культ особи Сталіна не лише як вождя народів, але і як «корифея всіх наук», ідеї якого мали бути дороговказом для вчених усіх галузей і який уже сам рішуче поправляв учених, брався за безпосереднє розв'язання спец. проблем (теорія «продуктообміну» як економічного майбутнього соціалізму – «Економічні проблеми соціалізму в СРСР»; лінгвістичні закони – «До питання про марксизм у мовознавстві»). «Геніальні» сталін. «праці» були предметом «всенародного обговорення» і одностайного схвалення; більше того, вони ставали дорогоцін. набутком «усього прогресив. людства», всерйоз обговорювалися в компартіях Європи і світу як нові досягнення марксист. теор. думки. 1948 розпочалася галаслива пропагандист. кампанія навколо т. зв. «Сталінського плану перетворення природи», що супроводжувалася черговою переорієнтацією наук. досліджень і перерозподілом капіталовкладень. Зрозуміла річ, усе це створювало далеко не здорову обстановку в науці.

Нищівного удару було завдано генетиці, переслідування якої почалися напередодні війни з арешту М. Вавилова (нічого доброго не віщувало їй обрання у 1938 парт. висуванця, «народного академіка» Т. Лисенка Президентом ВАСГНІЛ). У серпні 1948 проведено сесію ВАСГНІЛ, на якій Т. Лисенко зробив погромну доповідь, схвалену, як підкреслювалося, ЦК ВКП(б). У ній та у виступах «лисенківців» брутально ошельмовано видат. біологів-генетиків як «менделістів-вейсманістів-морганістів» та «безрідних космополітів». Осн. удар було

спрямовано проти укр. учених І. Шмальгаузена, С. Гершензона (на «республіканському рівні» до них долучали ще голову Відділу біол. наук *Д. Третякова*, голову Відділу с.-госп. наук М. Гришка та ін.), рос. ученого М. Дубініна та його співроб. Проте в ін. напрямках біол. наук дослідж. не припинялися, і досягнуто успіхів у селекції пшениці (В. Юр'єв), в удосконаленні хім. і біол. методів боротьби зі шкідниками с. господарства тощо.

І в гуманітар. науках, попри ідеол. терор, не вся дослідниц. і видавн. робота була паралізована: потреби сусп. життя брали своє. 1949 розпочато багатотомове вид. «Археологічні пам'ятки УРСР»; 1951 видано двотом. «Курс сучасної літературної мови» за ред. Л. Булаховського. У 1951–56 видано твори Лесі Українки в 5 т.; 1952–53 здійснено академ. видання творів І. Котляревського в 2 т.; 1954–55 – твори Панаса Мирного в 5 т.; 1955–56 – твори Марка Вовчка в 6 т. У трав. 1949 створ. Сектор держави і права на чолі з [В. Корецьким](#) – для дослідж. проблем історії держави та права УРСР, питань міжнар. права, оскільки УРСР була членом-засновником ООН. Інститут філософії видав збір. праць Г. Сковороди, розпочав вивчення спадщини вчених Києво-Могилян. академії; мовознавці чимало зробили в галузях лексикографії і діалектології, істор. фонетики і граматики. Виходили десятки монографій, присвячених укр. письменникам-класикам, і поступово долався вульгарносоціол. підхід до їхньої творчості; здійснювалися видання їхніх творів, хоч і їх часто спотворювала цензура. Не вдавалося опублікувати і багато зібрань нар. творчості, які підготували фольклористи; забраковано 3-том. працю «Художники Радянської України» (1951). Нова хвиля переслідувань укр. культури почалася після того, як 2 лютого 1951 у г. «Правда» опублік. редакційну ст. «Проти ідеологічних перекирвань у літературі», автором якої був, імовірно, сам Й. Сталін, в якій різко засуджено як «націоналістичний» вірш В. Сосюри «Любіть Україну», а водночас в образливій формі кинуто докір і СПУ.

Фіз.-тех. науки меншою мірою зазнавали некомпетент. втручань (хоч кадр. чистки за ідеол. та нац. ознаками були й тут), і саме в них досягалося найвагоміших результатів. Традиційно високим був рівень дослідж. укр. математиків і фізиків. Так, в Інституті математики одержано вагомі результати з теорії комплекс. змінної, проведено важливі дослідж. у галузі матем. фізики, диференц. рівнянь і теорії пружності. Визнання в наук. світі дістали праці М. Боголюбова в галузі неліній. механіки й статистич. фізики, *О. Погорєлова* – в галузі теорії опуклих поверхонь, М. Лаврентьєва – з теорії квазіконформ. відображень; цих учених відзначено найвищою тоді держ. премією – Сталінською. Вчені-фізики створили низьковольтний високоефект. випрямляч змінного струму, новий тип рентгенів. трубок; провадили важливі дослідж. в галузі низьких т-р, вивчали процеси дифузії і кристалізації металів і сплавів. За дослідження атом. ядра Сталін. премії удостоєно [Г. Латишева](#), а за дослідж. у галузі хімії ізотопів – О. Бродського. Н.-д. роботи в галузі біохімії гол. мозку і центр. нервової системи проводилися в Інституті біохімії; в цьому ж Інституті [В. Беліцер](#) одержав фундам. результати в галузі хімії і біохімії білків, а від 1952 [М. Гулий](#) почав розробляти проблему біосинтезу білка.

Провід. тенденцією залишалося зміцнення зв'язків науки з практикою, орієнтація на виконання конкрет. нар.-госп. завдань. Тут особливо помітними були досягнення Інституту електрозварювання, які широко впроваджувались у пром-сть і транспорт усього СРСР, сприяючи підвищенню продуктивності праці та даючи значний екон. ефект; 16 листопада 1953 РМ СРСР ухвалила спец. постанову «Про заходи по дальшому впровадженню в народне господарство нових способів електрозварювання, опрацьованих Інститутом електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР». Наприкінці 50-х рр. СРСР вийшов на перше місце в світі за обсягом автоматич. під флюсом і електрошлак. зварювання. В Інституті заг. і неорганіч. хімії створ. технол. схему виробництва деяких рідкіс. металів з вітчизн. сировини. Розпочався розвиток порошкової металургії; 1955 створ. Інститут металокераміки і спецсплавів, який очолив І. Францевич. В Інституті геології розроблено нові методи розвідування покладів заліз. руд, нафти, кам'яного вугілля. За відкриття нових покладів природ. газу Сталін. премію присуджено М. Єліну. В Інституті мікробіології виготовлено новий антибіотич. препарат мікроцид, що знайшов широке застосування в лікув. практиці. Ефектив. метод боротьби із шкідниками ліс. і с.-г. культур запропонували науковці Інституту ентомології і фітопатології. Заходи для збільшення запасів пром. риб у Дніпрі й Дунаї були розроблені в Інституті гідробіології; за нові методи розведення риб Сталін. премію присуджено *В. Мовчану*.

Для активізації суспільствознав. наук у соц. буд-ві посилювано пропаганду марксист.-ленін. методології, яка вважалася запорукою їхніх успіхів. У липні 1946 створ. філос. комісію АН УРСР, у листопаді того ж року її реорганіз. в Інститут філософії, провід. спеціалістів до якого запрошено з Москви. 1948 створ. Кабінет держави і права, а 1949 на його базі – Сектор держави і права АН УРСР.

За післявоєнне десятиліття двічі проводилися вибори до АН: у червні 1948 обрано 25 дійс. чл. і 28 член-кореспондент; у травні 1951 – 19 дійс. чл. і 35 чл.-кор. (див. Табл. 5).

Табл. 5. ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ

1948	
Бабський Є. Б.	біологічні науки
Барабашов М. П.	фізико-математичні і хімічні науки
Белянкін Ф. П.	технічні науки
Боголюбов М. М.	фізико-математичні і хімічні науки
Василенко А. О.	сільськогосподарські науки
Власюк П. А.	сільськогосподарські науки
В'ялов О. С.	фізико-математичні і хімічні науки
Гнеденко Б. В.	фізико-математичні і хімічні науки
Гребень Л. К.	сільськогосподарські науки
Губергріц М. М.	біологічні науки
Данилевський В. В.	технічні науки
Дроботько В. Г.	біологічні науки
Зеров Д. К.	біологічні науки
Ішлинський О. Ю.	технічні науки
Комар А. П.	фізико-математичні і хімічні науки
Корецький В. М.	суспільні науки
Омеляновський М. Е.	суспільні науки
Першин П. М.	суспільні науки
Погребняк П. С.	сільськогосподарські науки
Савін Г. М.	технічні науки
Свириденко П. О.	біологічні науки
Семененко М. П.	фізико-математичні і хімічні науки
Синельников К. Д.	фізико-математичні і хімічні науки
Слуцкін А. О.	фізико-математичні і хімічні науки
Чекмарьов О. П.	технічні науки
1950	
Швець І. Т.	теплоенергетика
1951	
Бажан М. П.	літературознавство, українська література
Бондарчук В. Г.	загальна геологія
Буланкін І. М.	біохімія білка
Вальтер А. К.	фізика (експериментальна)
Данилов В. І.	фізика (експериментальна)
Кавецький Р. Є.	патофізіологія
Касьяненко В. Г.	порівняльна морфологія
Квасницький О. В.	фізіологія сільськогосподарських тварин
Комісаренко В. П.	патофізіологія
Корноухов М. В.	будівельна механіка (теорія споруд)
Кулешов М. М.	рослинництво (екологія сільськогосподарських культур)
Лазарев Б. Г.	фізика (експериментальна)
Пак В. С.	гірнича справа (механізація гірничих робіт)
Смирнова-Замкова О. І.	патологічна анатомія
Стариков М. А.	гірнича справа (механізація гірничих робіт)
Сухомел Г. Й.	гідравліка і гідротехніка (технічна механіка рідин, гідротехнічні споруди)
Фольборт Г. В.	нормальна фізіологія
Шилов Є. О.	органічна хімія, механізм органічних реакцій

Зростали масштаби видавн. діяльності АН УРСР. У 1950 видано 136 назв наук. праць обсягом 1140 друк. арк. АН УРСР прагнула розвивати зв'язки з ученими зарубіж. країн, хоч вони, за умов «залізної завіси», мали вимушено обмежений характер. У 1947 Президент АН УРСР О. Палладін виступив з доповіддю на міжнар. конгресі фізіологів у Лондоні. Зате максимально активно була співпраця з АН союз. республік та АН СРСР, Президія якої фактично координувала і скеровувала наук. роботу в СРСР. Субординаційна «вищість» АН СРСР стосовно АН союз. республік підкреслювалася й ієрархією членства: лише окремі академіки респ. академій діставали вищий статус – ставали академік АН СРСР. Так, 1946 дійс. чл. АН СРСР обрано дійс. чл. АН УРСР О. Динника, [Б. Ісаченка](#), М. Лаврентьєва; чл.-кор. АН СРСР – дійс. чл. АН УРСР О. Білецького, Л. Булаховського, М. Боголюбова (1947), чл.-кор. *Д. Фердмана* (1946).

На об'єднаному засіданні Президії АН СРСР і Президії АН УРСР 20 жовтня 1950 в Москві прийнято рішення про організацію на базі наяв. установ АН УРСР у Львові філіалу АН УРСР, який і був створ. 1951 у складі інститутів: сусп. наук; корис. копалин; машинознавства і автоматики; агробіології. Курс на перетворення Львова у регіон. центр академ. науки здійснювався з політ. мотивів: він мав показати світові успіхи у справі радянзації зх. областей України і сприяти залученню зх.-укр. інтелігенції до співпраці з новою владою, використанню її потенціалу. Водночас це був і крок до деякого розосередження академ. науки, яка залишалася зосередж. переважно в Києві (станом на 1955 у столиці розміщувалися 32 інститути й наук. установи з наявних 41). Ще одним кроком було створення Крим. філіалу АН УРСР після приєднання Крим. обл. до України (1954) – з 8 наук. відділами: хімії, зоології, ботаніки, геології, ґрунтознавства, картознавства і спелеології, гірн. агролісомеліорації і степ. лісівництва, історії і археології. Втім, уже 1956 філіал ліквідовано, натомість створ. Інститут мінерал. ресурсів у Сімферополі. Питання розосередження наук. установ, подолання надмірної централізації наук. діяльності залишалося й надалі актуальним.

На 16 з'їзді КП(б)У (1949) та лютн. (1952) пленумі ЦК КП(б)У піддано критиці ряд установ АН УРСР за відірваність від практики соціаліст. будівництва; вимагалось ефективніше впроваджувати здобутки науки в нар. госп-во. Відповідно до цих вимог розширення наук. досліджень, створення нових н.-д. установ здійснювано з урахуванням конкрет. завдань наук.-тех. прогресу. 1950 при Президії АН УРСР створ. Комітет сприяння буд-ву електростанцій, каналів, зрошув. систем, 1951 – Комітет з надання наук. допомоги колгоспам. Того ж року створ. Інститут металофізики, 1955 – Інститут металокераміки і спец. сплавів та Інститут радіофізики і електроніки (Харків). Для зміцнення зв'язку академ. установ з виробництвом практикувалися виїзні засідання Президії та Відділів АН УРСР, зустрічі з практиками. У 1953 Президія АН створила спец. комісії для співпраці з мін-вами і відомствами, а також Комісією з впровадження наук. досягнень у виробництво на чолі з віце-президентом АН *П. Семененком*. Відповідно до потреб економіки та згідно з парт.

директивами розгорталися цілі наук. напрями. Так, після рішень травн. (1958) Пленуму ЦК КПРС про прискор. розвиток хім. промисловості в СРСР у складі АН УРСР створ. Інститут хімії полімерів і мономерів.

АН у добу «відлиги»

Прагматичний, утилітар. підхід до науки, який диктували партія і уряд, стимулював, насамперед, її прикладні галузі; фундам. дослідженням, якщо вони не були пов'язані з розвитком військ. техніки, приділялося менше уваги. Цей підхід мало змінився і після 20-го з'їзду партії (1956), але він, засудивши «культ особи» Сталіна та найодіозніші форми догматизму, дав більший простір свободі наук. думки. Власне, надії на деяку «лібералізацію» з'явилися вже після смерті Й. Сталіна (1953), коли й виникла в колах інтелігенції метафора «відлиги» з виразним політ. змістом. Як практ. потреби поступово долали бар'єри ідеол. догм, видно на прикладі розвитку кібернетики, яку в 40-х рр. оголошено було «лженаукою». Проте ще 1947 в Інституті електротехніки під керівництвом [С. Лебедєва](#) створ. лабораторію моделювання та обчислюв. техніки, де проводилися дослідж. у галузі теор. кібернетики (результатом яких було створення першої в СРСР і континент. Європі електрон. цифрової обчислювальної машини для наук. розрахунків – «МЭСМ»). Упереджене ставлення до кібернетики гальмувало ці дослідження 1956 їх перенесено в Лаб. обчислюв. техніки Інституту математики, яку очолив [В. Глушков](#). На базі лаб. 1957 створ. Обчислюв. центр АН УРСР, який був піонером у створенні електрон. обчислюв. машин для нар. господарства СРСР. Тут у 1956–1959 розроблено універс. обчислюв. машину «Київ», що стало початком створення серії ЕОМ, які дали підставу для висунення концепції ієрархічних АСК нар. господарством. Зміна ставлення до кібернетики – ще недавно «лженауки» – була складовою частиною переорієнтації всієї політики КПРС у галузі науки, яку започаткував у лип. 1955 пленум ЦК КПРС. Із великим запізненням було усвідомлено, що в світі відбувається науково-технічна революція (НТР) і саме вона, а не розвиток традиц. вироб. галузей, вирішуватиме долю «змагання двох систем», визначатиме співвідношення мілітар. потуги великих держав.

1958 Інститут механіки включається у виконання наук. програм, пов'яз. із створенням у Дніпропетровську ракетобуд. комплексу, дістає завдання з тематики руху штуч. супутників Землі, режимів руху рідини, коливаннями конструкцій, проблем їхньої міцності та ін. Інституту були надані спец. конструктор.-технол. служби, дослідне вир-во тощо. Вчені інститутів фіз. профілю – Фіз.-тех., Фізики, Напівпровідників та металів, Радіофізики і електроніки, Фіз.-тех. низьких т-р – розвивали нові наук. напрями: фізика плазми і керований термоядер. синтез, реакторне матеріалознавство, плазмова електроніка, електронна теорія металів, фізика електрон. станів молекуляр. кристалів. У Фіз.-тех. інституті стали до ладу прискорювачі зарядж. частинок, в Інституті фізики в Києві – ядерний реактор (1960), що розширило можливості експерим. і теор. досліджень. 1960

створ. Інститут напівпровідників, що посів провідне місце в СРСР у галузі, де СРСР особливо відставав від США. З ініціативи М. Хрущова розпочато і форсований розвиток «великої хімії» з метою подолати відставання на цьому стратегічно важливому напрямку наук.-тех. прогресу, що сприяло розгортанню досліджень у новоствор. Інституті хімії полімерів та мономерів (1959), в Інституті фіз. хімії, Інституті заг. та неорганіч. хімії. Відновилися дослідж. із генетики, які очолив ще недавно шельмований С. Гершензон – спершу в Інституті зоології, а потім в Інституті мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного. [М. Амосов](#) створив апарат «штучне серце-легені» (1960), [П. Костюк](#) розробив методику мікроелектрод. вивчення нервових клітин. Серед визнач. досягнень укр. науковців у 50-х рр. – виявлення родовищ нафти в Полтав. та природ. газу – в Харків. обл. (Шебелинка); побудова одного з найбільших у світі суцільнозвар. моста через Дніпро в Києві, якому присвоєно ім'я Є. Патона (1953); впровадження у важке машинобудування методу електрошлак. зварювання (Ленін. премію 1957 присуджено *Б. Патону* і [Г. Волошкевичу](#)); розробка і організація масового виробництва нових електровимірюв. приладів (Сталін. премію 1951 присуджено *А. Нестеренку*) та ін. За монографію «Визначник рослин УРСР» її автори – [М. Котов](#), [М. Клоков](#), О. Висяліна, [А. Барбарич](#) – удостоєні Сталін. премії.

Певне пожвавлення, особливо після 20-го з'їзду КПРС, за умов т. зв. «відлиги», настало в колі суспільствознавців і гуманітаріїв. Хоча Хрущов. «демократизація» була не тільки обмеженою, а й непослідовною (нагінки на творчу інтелігенцію під претекстом боротьби з «формалізмом та абстракціонізмом», ганебна кампанія шельмування Б. Пастернака та ін.), у певні періоди вона давала деяку віддушину для вільнішої думки. У ході обговорення в пресі нової Програми КПРС (ухвал. у жовт. 1961 на 22-му з'їзді КПРС) харків. проф. [О. Ліберман](#) виступив у г. «Правда» зі статтею, що започаткувала дискусію про реформу планування і екон. стимулювання виробництва. За участі О. Лібермана в Інституті економіки було створено колективну монографію «Удосконалення господарського розрахунку і економічне стимулювання виробництва на промислових підприємствах». Вагомі публікації з'являлися і в інших галузях гуманітар. наук. На підставі археол. досліджень у р-нах будівництва великих гідротех. споруд на Пд. України видано 1957 колект. працю «Нариси стародавньої історії Української РСР». У 2-х томах (1958, 1961) вийшов «Курс історії української літературної мови» за ред. І. Білодіда. Літературознавці видали синтетич. курс «Історії української літератури» в 2-х томах (1954, 1956), здійснили видання творів І. Франка в 20-ти томах (1950–56), хоч і далеке від повноти, та все ж досить репрезентативне. Від 1952 Інститут літ-ри ім. Т. Шевченка проводить щорічні шевченків. конференції та видає «Збірники праць наукових шевченківських конференцій». Мистецтвознавці підготували і видали в 1959 праці «Українське радянське кіномистецтво» в 3-х книгах та «Український драматичний театр» (т. 2, 1959; т. 1, присвяч. минулому укр. театру, вийшов 1967). За ред. М. Рильського 1958 вийшла 2-том. праця «Українська народна поетична творчість». Активізації суспільствознав. досліджень сприяло заснування наукових журналів «Радянське

літературознавство» (1957), «Український історичний журнал» (1957), «Радянське право» (1958), «Економіка радянської України» (1958). Вчені-гуманітарії намагалися максимально використати деяке послаблення ідеол. тиску для корекції нав'язаних у 30–40-х рр. тенденц. вульгаризатор. схем історії і культури українського народу, для дезавування найбільш одіозних догм і несправедливих оцінок багатьох діячів, для створення масштаб. узагальнюв. картини істор. розвитку нац. літ-ри і мистецтва. Але над ними й далі тяжіли парт. (псевдомарксист.-ленінські) «методологічні» імперативи: абсолютизація і вульгаризація «класового» підходу, необхідність викривати «українських буржуазних націоналістів» та скрізь і всюди дошукуватися «благотворного впливу» великої російської літ-ри (культури, науки), насамперед «російських революційних демократів». Ця остання вимога породила надзвичайно плідний жанр, іронічно названий «впливологією» – потік праць, у яких під виглядом компаративістики фактично доводилася вторинність укр. культури щодо російської, підпорядкованість укр. історії – російській. Могутній поштовх цим «дослідженням» дала гучна політ. кампанія – всесоюзно-всенародне, державно організоване святкування в 1954 «300-річчя возз'єднання України з Росією». До цієї дати опубл. 28 монограф. праць і наук. збірників, з-поміж яких певну наук. цінність мали хіба окремі видання, як-от 3-том. зб. документів і матеріалів про Визв. війну українського народу 1648–54.

З огляду на необхідність підвищення рівня гуманітар. наук і водночас не бажаючи втратити контроль над ними, ЦК КПУ провів улітку 1958 широмасштабну сесію за участі 1200 науковців та відповід. працівників, гостей з Москви, Ленінграда та ін. наук. центрів СРСР. Сесія обговорила в дусі парт. настанов стан гуманітар. наук і затвердила перспектив. план видань з гуманітар. наук на 1959–65. Хоч він і не був виконаний у повному обсязі, але стимулював видавн. діяльність. За умов віднос. лібералізації і пом'якшення «холодної війни» (хоч партія постійно нагадувала, що ідеол. боротьба не припиняється, і застерігала від небезпеки ревізіонізму та проникнення бурж. ідеології), пожвавилися міжнар. зв'язки АН УРСР. У 1955 установи АН УРСР відвідали 40 зарубіж. делегацій у складі бл. 200 учених, а в 1958 – вже 160 делегацій (понад 300 вчених). Серед них були вчені не лише з країн т. зв. «соціалістичної співдружності», а й з Індії, Англії, Аргентини, США, Франції, Японії, Австрії, Голландії, Фінляндії, Таїланду. Зростала і кількість наук. відряджень укр. учених (здебільшого у складі заг.-рад. делегацій) у зарубіжні країни (в 1957– 45, у 1958 – понад 150). Укр. вчені виступали з доповідями на Міжнар. конф. з використання атомної енергії в мирних цілях (Женева, 1955), на Міжнар. геол. конгресі в Мексиці (1957), на Міжнар. конф. з використання радіоактивних ізотопів у наук. дослідженнях (Париж, 1957). У 1958 у Києві та Львові проходив 4-й з'їзд Карпато-Балкан. геол. асоціації, у роботі якого брали участь делегації вчених Чехословаччини, Болгарії, Угорщини, Румунії, Польщі. Набагато гірше було з участю укр. науковців у міжнар. конференціях гуманітар. і культурол. характеру. Так, вони не брали участі в 11-му Міжнар. конгресі істор. наук, що відбувся у Стокгольмі 21– 27 серпня

1960. Із 865 наук. установами понад 50 зарубіж. країн АН УРСР здійснювала міжнар. книгообмін (1958), одержавши понад 16 тис. книг та журналів і надіславши бл. 20 тис. примірників своїх видань. 1957 обрано 12 нових дійс. чл. і 22 чл.-кор. Академії, 1961 – відповідно 17 і 24 (див. Табл. 6).

Табл. 6. ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ

1957	
Бабко А. К.	аналітична хімія
Беліцер В. О.	біохімія тварин
Білодід І. К.	українське мовознавство
Воронцов Д. С.	нормальна фізіологія
Гулий М. Ф.	біохімія тварин
Делімарський Ю. К.	електрохімія
Іванов В. М.	терапія, клінічна фізіологія
Маркевич О. П.	зоологія безхребетних
Порфир'єв В. Б.	геологія нафтових родовищ
Ревуцький Л. М.	музикознавство
Стародубов К. Ф.	металознавство
Щербань О. Н.	рудникова вентиляція
1958	
Крип'якевич І. П.	історія України
Патон Б. Є.	електрозварювання
1961	
Глушков В. М.	обчислювальна математика і техніка
Гутиря В. С.	хімія нафти
Кірсанов О. В.	органічна хімія
Коваленко А. Д.	прикладна теорія пружності
Макарченко О. Ф.	нейрофізіологія
Митропольський Ю. О.	математична фізика
Некрасов З. І.	металургія чавуну
Овчаренко Ф. Д.	колоїдна хімія
Павленко Г. Є.	гідромеханіка
Пасічник М. В.	експериментальна ядерна фізика
Пекар С. І.	теоретична фізика
Погорєлов О. В.	геометрія
Ройтер В. А.	фізична хімія
Субботін С. І.	геофізика
Федорченко І. М.	порошкова металургія
Францевич І. М.	порошкова металургія
Янгель М. К.	механіка

Збільшення масштабів діяльності АН і вплив суспільної стагнації

60-і рр. були оголошені в СРСР початком періоду розгорнутого будівництва комунізму. 21-й з'їзд КПРС (січень–лютий 1959) визначив програму створення матер.-тех. бази комунізму, схвалив Контрольні цифри семиріч. плану розвитку нар. господарства СРСР на 1959–65. 22-й

з'їзд КПРС (жовтень 1961) прийняв нову Програму КПРС. Рад. система ще не втратила динамізму остаточно, загрозлива стагнація була ще попереду, і партія ще могла гіпнотизувати суспільство грандіоз. планами екон. розвитку і НТП, в здійсненні яких значну роль мала відіграти наука. Звідси – зацікавленість і турбота про розвиток тих галузей науки, які мали забезпечити НТП, насамперед, зростання військ. потенціалу. Не випадково на 21-му з'їзді КПРС відзначено досягнення рад. науки, особливо в галузі ядер. фізики та атом. енергії, реактив. авіації і ракет. техніки; далі розгортання комплексу фіз. наук визначено осн. завданням на семирічку. Відповідно до цього перед укр. вченими поставлено завдання зосередити свої зусилля насамперед на широкому розгортанні дослідж. з ядер. фізики, атом. енергетики, напівпровідників, фізики міцності й пластичності, надвисокого тиску і фізики кристалів. Для керівництва розвитком науки у 1961 створ. Держ. комітет РМ СРСР з координації н.-д. робіт, який 1964 перетвор. на заг.-союз. Держ. комітет з науки й техніки, що означало посилення централізації в наук. сфері. Як і раніше, рад. наука розвивалася не стільки згідно з логікою влас. потреб і можливостей, скільки відповідно до стратег. і тактич. завдань «будівництва комунізму», конкретизованих у директивах партії та уряду, яких ніколи не бракувало. 3 квітня 1961 ЦК КПРС і РМ СРСР прийняли постанову «Про заходи по поліпшенню координації науково-дослідних робіт у країні і діяльності Академії наук СРСР». У розвиток цієї постанови проведено 12–14 червня 1961 Всесоюзну нараду наук. працівників. 11 квітня 1963 ЦК КПРС і РМ СРСР прийняли постанову «Про заходи по поліпшенню діяльності Академії наук СРСР і академій союзних республік», після чого аналог. постанову ухвалили (28 травня 1963) і ЦК КПУ та РМ УРСР – «Про заходи по поліпшенню діяльності АН УРСР». Московське, а слідом за ним і київ. керівництво як серйоз. недолік у роботі академій союз. республік розцінили те, що вони намагалися вести дослідж. по всьому фронту науки (тобто, хотіли бути повноцін. АН!), замість концентрувати зусилля і матер.-тех. можливості (завжди обмежені!) на виділених для них «вирішальних» напрямках і найважливіших проблемах. Визначали ж ці напрями і проблеми нерідко самі керівники. Відомо, як дорого обійшлися рад. науці знущальні глузування М. Хрущова з учених, які займалися дослідженнями над «мізерною» мушкою-дрозофілом або вивчали причини загибелі птахів на автошляхах України. Практ. здійсненню завдань, поставл. перед науковцями у згаданих парт.-уряд. постановах, були присвяч. Заг. збори АН УРСР (12–13 червня 1963).

На поч. 60-х рр. в АН УРСР відбулися великі структурні й організаційні зміни. У зв'язку із закінченням строку повноважень Президента Академії О. Палладіна та беручи до уваги його прохання, Заг. збори АН УРСР прийняли його відставку і 27 лютого 1962 обрали Президентом Академії Б. Патона, під керівництвом якого розпочалася глибока реорганізація структур Академії, спрямована на забезпечення НТП на базі фундам. досліджень, хоча недостатність фінанс. ресурсів та залежність від держ. пріоритетів зумовлювала певні «самообмеження» й диспропорції. Організац. і структур. перебудову

Академії обговорено на Заг. зборах АН УРСР 12–13 червня 1963. На них знову, відповідно до офіц. настанов, засуджено багатотемність і багатопрофільність, що заважали концентрувати ресурси і кадри на обмеж. колі специф. завдань; відзначено недосконалість організац. структури, оскільки Відділи Академії об'єднували установи часто далекі за наук. профілем, а тому не могли забезпечити комплексні дослідж. силами кількох колективів. Відповідно до завдань, визнач. у постановах ЦК КПРС і ЦК КПУ та союз. і респ. урядів, в АН УРСР було створ. 3 секції Президії АН УРСР: фіз.-тех. і матем. наук; хім.-технол. і біол. наук; сусп. наук. До них входило 9 заново створених спеціаліз. відділ.: математики, механіки і кібернетики; фізики; наук про Землю і Космос; фіз.-тех. проблем матеріалознавства; хімії та хім. технології; біохімії, біофізики та фізіології; заг. біології; економіки, історії, філософії та права; літ-ри, мови та мистецтвознавства. Ці відділ. мали забезпечувати розвиток відповід. галузей науки, визначати гол. напрямки дослідж., контролювати впровадження їх результатів у практику. У відділ. діяли Наук. ради з проблем, які потребували комплекс. підходу до їх вирішення. Секції Президії АН УРСР мали забезпечувати взаємозв'язок різних галузей, матер.-тех. забезпечення установ відповідних відділів, здійснювати наук.-організац. роботу.

Структура АН УРСР була переобтяжена наявністю великої кількості надто спеціаліз. установ відомчого характеру, тому вирішено було ряд інститутів, відділів і лаб. – всього 25 структур. одиниць – передати до відповідних мін-в та відомств, що водночас мало посилити зв'язок науки з практикою. На реалізацію постанови РМ УРСР від 28 грудня 1963 «Про реорганізацію наукових установ Академії наук УРСР» реорганізовано 10 інститутів АН УРСР, зокрема Інститут металоцераміки і спец. сплавів перетвор. на Інститут проблем матеріалознавства, Інститут ливар. виробництва – на Інститут проблем лиття, Інститут електротехніки – на Інститут електродинаміки, Інститут машинознавства і автоматики – на Фіз.-мех. інститут та ін.; у ряді інститутів ліквідовано одні відділи й лаб., натомість створ. нові з найважливіших наук. напрямків.

Заг. збори АН УРСР 13 червня 1963 ухвалили новий Статут АН УРСР, який 17 серпня 1963 затвердж. Постановою РМ УРСР. Він зберігав багато положень статусів 1936 і 1945 рр., але вводив і багато нових. Статут підтверджував, що АН УРСР є вищою наук. установою УРСР, яка здійснює наук. керівництво дослідж. з найважливіших проблем природничих і сусп. наук, що проводяться не лише в наук. установах Академії, а й ВНЗ та ін. н.-д. установах респ., – що було значним розширенням компетенції Академії. Але ряд статей Статуту був спрямов. на юрид. закріплення фактич. залежності АН від виконав. влади та від союз. Академії – АН СРСР. Так, ст. 5 встановлювала, що установи АН УРСР здійснюють свою діяльність за планом, який розробляє АН на основі директив РМ СРСР і РМ УРСР. Новий Статут закріпив подвійне різнорівневе підпорядкування АН УРСР: як і раніше, вона підпорядковувалася безпосередньо РМ УРСР, але відтепер також і Президії АН СРСР, якій мала щороку звітувати про свою діяльність. Це мотивувалося необхідністю зосередження в

АН СРСР заг. наук. керівництва дослідж. та координації діяльності наук. установ у заг.-союз. масштабі. Фактично ж це було статутне закріплення васального становища АН УРСР, її підпорядкованості монополізму АН СРСР, з фондів якої доводилося просити кошти на програми і проекти АН УРСР. Протягом 60-х рр. створ. – переважно на базі відділів та лаб. інститутів, що вже існували, – ряд нових наук. установ АН УРСР: Інститут проблем міцності (1966), Інститут колоїд. хімії і хімії води (1968), Інститут держави і права (1969).

Розширювалася географія наук. структур АН УРСР. Так, 1965 у Донецьку засн. Фіз.-тех. інститут, Обчислюв. центр, Ботан. сад та відділ. екон.-пром. досліджень Інституту економіки. У 1969 створ. ряд нових підрозділів наук. установ АН УРСР у Львові, Чернівцях, Ужгороді, Івано-Франківську. Зростав обсяг фінансування н.-д. робіт АН УРСР – від 22,6 млн крб у 1959 до 80 млн крб у 1968. Витрати на устаткування і прилади становили в 1968 понад 8 млн крб, збільшившись порівняно з 1959 майже втричі; постачання здійснювалося не лише за рахунок продукції власного наук. приладобудування, яке інтенсивно розвивалося на широкій дослідно-вироб. базі (дослідні заводи, експерим.-вироб. майстерні, спец. КБ), а й за рахунок імпорту з багатьох країн світу. Розгорталася капітал. будівництво. У Києві став до ладу атом. реактор Інституту фізики (1960), у Харкові введено в експлуатацію найбільший в Європі ліній. прискорювач електронів (1966); збудовано нові приміщення для ряду інститутів та лаб. у Львові, Харкові, Севастополі, Дніпропетровську, Києві. І все-таки матер.-тех. база, дослідниц. апаратура, фінанс. забезпечення не задовольняли потреб науки і стримували її розвиток, хоч в окремих напрямках укр. науковці досягли видат. результатів, а в деяких випадках зробили відкриття світ. рівня. Вирішал. значення тут мало те, що в АН УРСР протягом усього її існування був достат. рівень концентрації висококваліфіков. кадрів, підготовл. у наук. школах, що утворилися навколо видат. учених зі світ. іменами.

Стабільно високий престиж укр. матем. науки (Д. Граве, [Б. Делоне](#), М. Кравчук, О. Шмідт, Н. Ахієзер, С. Бернштейн, [В. Дзядик](#), М. Лаврентьєв, М. Крилов, М. Боголюбов, О. Парасюк та ін.) був підтриманий дослідж. *Ю. Митропольського* (Ленін. премія 1965 за цикл робіт з теорії неліній. диференц. рівнянь і теорії неліній. коливань), *О. Погорєлова* (Ленін. премія 1962 за дослідж. з геометрії), *В. Марченка* (Ленін. премія 1962 за цикл праць з обернених задач аналізу диференц. операторів), [Ю. Березанського](#) (теорія інтеграл. зображень додатно визначених ядер через власні функції диференц. операторів у частинних похідних), [І. Данилюка](#) (вивчення неліній. інтеграл. функціоналів зі змінною областю інтегрування), *І. Скрипника* (тополог. методи дослідження заг. неліній. операторних рівнянь, що містять монотонні або більш заг. класи операторів) та ін. У дослідж. із теорії диференц. рівнянь, теорії неліній. коливань Інститут математики АН УРСР був провід. установою в СРСР. Укр. математики зробили понад 50 доп. на Міжнар. конгресі математиків, що відбувся в Москві у серп. 1966. Міжнар. визнання дістала ужгород. алгебрична школа ([С. Берман](#)). Для матем. забезпечення розв'язання широкого кола проблем оптимізації технол.

процесів багато робив Львів. філіал матем. фізики Інституту математики, перетвор. 1978 в Інститут приклад. проблем механіки і математики АН УРСР, де сформувалися потужна львів. школа механіків (*Г. Савін, О. Парасюк, В. Панасюк, Я. Підстригач*).

Широкого розвитку набули дослідж. із кібернетики, які охоплювали теор., тех., біол., екон. кібернетику, системотехніку, автоматизацію проектування обчислюв. машин – у всіх цих напрямках ученим АН УРСР належало провідне місце в Рад. Союзі. Інститут кібернетики АН УРСР став гол. комплекс. організацією в СРСР з розробки фундам. проблем та впровадження методів і засобів кібернетики та обчислювальної техніки в нар. госп-во. Тут розроблено кілька типів електронно-обчислюв. машин («Днепр», «Промінь», «Мир», «Київ-70», «Сварог», «Ритм», «Структура-1» та інші). У 1973–74 Інститут видав першу в світі «Енциклопедію кібернетики» (в 2-х т.).

В установах АН УРСР, зокрема на ядер. реакторі Інституту фізики, здійснено ряд важливих теор. і експерим. робіт з провід. напрямів сучас. фізики. За наук. дослідж. з фізики ядер. реакцій і швидких нейтронів академік О. Лейпунському 1960 присуджено Ленін. премію. Значних успіхів досягнуто у вивченні фіз. природи твердих тіл, закладенні основ сучас. електрон. теорії металів, вакуум. методів обробки матеріалів. Уперше в світ. практиці одержано пластич. дріт і тонкостін. труби з литого малолегованого хрому; методом вакуум. металургії одержано нові надчисті матеріали з високими фіз.-хім. властивостями. За цикл теор. і експерим. робіт з дослідженнями взаємодії світла з молекулярними кристалами 1966 присуджено Ленін. премію [О. Давидову](#), *А. Прихотько*, [М. Бродину](#), В. Брауде, [А. Лубченку](#), *Е. Рашбі*. В Інституті напівпровідників сформувалася самобутня укр. школа вчених, на базі дослідж. яких створ. діючі макети нових напівпровідник. приладів на рівні кращих світ. зразків. 1966 під Харковом, поблизу Чугуєва, став до ладу перший у світі унікал. Т-подіб. радіотелескоп, що дав можливість проникати у космос на відстань у 10 млрд світ. років. Того ж року у Фіз.-тех. інституті в Харкові здано в експлуатацію найбільший в Європі ліній. прискорювач електронів.

Металург. потенціал України зумовив розвиток відповід. галузей науки. Вперше у світ. практиці вчені АН УРСР запропонували використати в домен. печах природ. газ. Були розроблені методи підвищення коефіцієнта використання корис. об'єму домен. печей, удосконалення ливар. виробництва; методи спец. електрометалургії, зокрема важких металів; способи одержання нових покриттів на металах і неметалах. Метод автоматич. дугового зварювання під флюсом, розробл. в Інституті електрозварювання ім. Є. Патона ще до війни, дозволив підвищувати продуктивність праці у відповід. галузях у 5–10 разів; а впровадження електрошлак. зварювання в металургії зумовило докорінні зміни в технол. процесах важкого машинобудування. Створення необхід. для нової техніки матеріалів забезпечили успіхи укр. учених у галузі порошкової металургії. Споруджений під Києвом Бровар. завод порошк. металургії став осн. виробником електроконтакт. матеріалів у СРСР.

В АН УРСР розроблено технологію одержання синтет. алмазів, з виробництва яких СРСР посідав провідне місце в світі; створ. й ін. надтверді матеріали: славутич, балас, карбонадо, гексаніт-Р. АН УРСР належить пріоритет і в галузі гідроекструзії – обробки металів за допомогою рідини під високим тиском. Дослідж. з фіз.-тех. проблем матеріалознавства, проваджені в Інституті електрозварювання, Інституті проблем матеріалознавства, Інституті проблем лиття, Фіз.-хім. інституті та ін. установах, поєднували глибокі теор. ідеї з розв'язанням важливих нар.-госп. завдань.

Діяльність інститутів хім. профілю була спрямована на розв'язання завдань прискор. розвитку хім. промисловості та хімізації всього нар. господарства. Проведено важливі дослідж. з механізму і кінетики хім. реакцій, орган. синтезу і теорії будови орган. сполук, хімії комплекс. сполук, електрохімії розплавл. солей, колоїд. хімії, хімії води, хім. технології очищення пром. стіч. вод, основ хім. технології газу. Дедалі більшу увагу приділяли проблемам захисту повітря і води від пром. забруднень. Створ. першу в СРСР технологію одержання аеросилів з хімічно модифікованою поверхнею.

В інститутах Відділ. біохімії, біофізики і фізіології проведено широкі дослідж. й одержано цінні результати у галузі біохімії і фізіології рослин і тварин, біосинтезу білка, вітамінів, ферментів і антибіотиків; дослідж. білкового складу різних відділів нервової системи й обміну білка в них, ферментів гол. мозку. Важливі роботи проводилися в таких галузях, як молекулярна біологія, вірусологія, цитологія, фотосинтез. Відкрито явище вірус. трансдукції спадкових властивостей у багатоклітин. організмах. Розроблено технологію одержання білкового кровозамінювача БК-8, методи пром. одержання аденозинтрифосфор. та аденілової кислот, вітаміну Д і каротину. Виведено нові високоврожайні сорти с.-г. культур: озиму пшеницю «Киянка», тетраплоїд. гібрид жита «Славутич», гібриди кукурудзи, поліплоїд. гібрид корм. буряка «Триплоїд-1», корм. гібрид буряка «Київський» та ін., високопродукт. породи свиней і корів.

Установи Відділ. заг. біології АН УРСР здійснювали експерим. дослідж. в галузі цитології і генетики, порівнял. морфології та істор. розвитку організмів; дослідж. актуал. проблем використання і відтворення рослин. і тварин. ресурсів України. Укр. вчені брали участь у здійсненні Міжнар. біол. програми. Складено карту сучас. рослин. покриву Укр. Карпат. Тривало видання 40-том. праці «Фауна України». Нова експозиція (1967) Центр. наук.-природничого музею АН УРСР, що об'єднала самот. експозиції геол., ботан., палеонтол., зоол. і археол. музеїв, стала головним в Україні сховищем колекц. фондів матеріалів з відповід. галузей науки. Тривало комплексне дослідж. Дніпра та його басейну, гідрохім. дослідження штуч. водоймищ, зокрема проблем «цвітіння». Установи АН УРСР проводили мор. й океан. експедиц. роботи на н.-д. суднах «Михаил Ломоносов», «Юлій Шокальський», «Академик Ковалевський», «Миклухо-Маклай».

Великого розмаху набули дослідж. Землі і Космосу. Геологи, вивчаючи закономірності утворення і розміщення природ. копалин, дали прогноз металоносності порід Укр. кристаліч. щита і розробили план його структурно-профіл. буріння; запропонували метод виявлення нафтогаз. структур; за комплексне розв'язання проблеми буріння газ. родовищ Ленін. премію 1959 присуджено [М. Балуховському](#) та [О. Дуб'янському](#), 1963 – В.

Дубовецькому. Вивчено методом глибин. сейсміч. зондування будову товщі зем. кори до глибин 60–70 км у Карпатах і на Донбасі та зроблено регіон. геотектонічні прогнози на газ, нафту та ін. корисні копалини. Виявлено золотоносні рудоутворення, кобальтоносну зону та ін. оруденіння в осадовувулканоген. формаціях Укр. кристаліч. щита. Складено карту корис. копалин антропоген. відкладів України. Закінчено комплекс геотерміч. досліджень на Крим. п-ові. Вагомий внесок зроблено у розробку проблем гідрогеології, вивчення формування, виснаження і забруднення підзем. вод України, визначення їх балансу і руху, оцінки ресурсів з метою перспектив. водопостачання. Океанологи багато зробили для моделювання циркуляції океану і атмосфери, яка значною мірою визначає погоду і клімат на планеті, впливає на формування мінерал., біол. і енергет. ресурсів Світ. океану. Вперше в СРСР проведено експерименти з дистанц. дослідження океану за допомогою штучного супутника Землі «Космос-1076» та «Космос-1151».

Укр. астрономи зробили знач. внесок у вивчення планет та ін. тіл Соняч. системи, в нову галузь знань – радіоастрономію. Важливих наук. результатів досягнуто в Мор. гідрофіз. інституті, Гол. астроном. обсерваторії, Полтав. гравіметрич. обсерваторії.

Багато уваги приділялося в АН УРСР наук. приладобудуванню – для потреб як самої науки, так і промисловості, зокрема машинобудування, геофіз. розвідки, авіації, теплоенергетики. Вимірюв. апаратура для вивчення косміч. простору, розроблена в Україні, з успіхом застосовувалася на рад. штуч. супутниках Землі, як і методи зварювання металів у відкритому Космосі, запропоновані Інститутом електрозварювання ім. Є. Патона.

Характер. тенденцією в організації наук. роботи в АН УРСР у 60–70-х рр. було створення при багатьох інститутах галузевих лаб. для розвитку принципів ідей у приклад. дослідженнях і досл.-конструктор. розробці та впровадження їх у нар. госп-во. Заохочувалося створення наук.-тех. комплексів: «інститут – конструкторське бюро – дослідне виробництво – дослідний завод». У 1974 підприємства дослідно-вироб. бази АН УРСР виготовили 863 од. (порівняно з 531 у 1975) нових видів приладів, апаратів і прогресивних технологій на суму понад 120 млн крб; частину з них продано за кордон.

Успіш. розвиток ряду напрямків науки в Україні, як і в усьому СРСР, не міг компенсувати тієї заг.-сусп. стагнації і загальмування екон. поступу, що були наслідком неефективності командно-бюрократ. системи. Ця суперечність між потенціалом науки і можливостями його реалізації особливо драматично виглядала в гуманітар. сфері, де науку намагалися

зробити слухняним ретранслятором офіц. догматики і кон'юктур. ідеологом.

Тематика і проблематика установ сусп. наук АН УРСР формувалася на основі постанов і вказівок ЦК КПРС, які ЦК КП(б)У дублювало, конкретизувало і «доводило» «на місця». Це подавалося як виконання рішень з'їздів партії – 22-го, 23-го, 24-го та ін. Суспільствознавчі дослідж., розробки в галузі екон. науки, історії, філософії, правознавства, літературознавства, мистецтвознавства, лінгвістики мали бути спрямовані на вирішення завдань, які ставила КПРС: доведення переваг соціаліст. системи господарства, рад. політ. ладу і «радянської демократії» з однопартійністю; виховання нової комуніст. людини; боротьба з ідеаліст. філософією та буржуаз. ідеологією; пропаганда соціаліст. гуманізму і соціаліст. реалізму; формування «єдиного радянського народу» як практ. шляху до майбут. злиття націй, але – діалектика! – через «розквіт і зближення нац. культур». Осн. напрямки дослідж.: «Закономірності розвитку соціалізму і переходу до комунізму», «Наукові основи планування і організації суспільного виробництва», «Філософське питання сучасного природознавства», «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного рухів», «Закономірності розвитку держави, права, управління», «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Тематика цих дослідж. мала виразне «загальносоюзне» спрямування, а в працях, присвяч. власне Україні, домінантним був «післяжовтневий» період: «Українська РСР в період розгорнутого будівництва комунізму» в 5-ти кн., «Історія Української РСР» у 2-х кн., «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія держави і права Української РСР», «Історія селянства Української РСР», «Розвиток народного господарства Української РСР», енциклопед. однотомник «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Попри концептуал. догматизм і ортодоксальність, політ. тенденційність, а часом і пряму фальсифікацію окремих подій та явищ, ці праці містили великий, хоч і пильно відібраний, фактич. матеріал. «Історія українського мистецтва» в 6-ти т. уперше в укр. мистецтвознавстві висвітлювала розвиток різних видів і жанрів укр. образотвор. мистецтва і архітектури від найдавніших часів до наших днів. Здійснювалося вид. «Історії української літератури» у 8-ми томах. Обидві ці фундам. колективні праці давали широку панораму відповід. галузей нац. культури, але не були ще вільні від ідеол. стереотипів, особливо в оцінці явищ і постатей доби «розстріляного відродження» (хоч певний крок до реабілітації частини з них уже було зроблено), модерніст. і авангардист. течій, засуджуваних з позицій абсолютизації «соціалістичного реалізму»; ігнорувалися або дискредитувалися літ-ра і мистецтво укр. діаспори.

Широке «всесоюзне» відзначення в 1961 і 1964 відповідно 100-річчя від дня смерті та 150-річчя від дня народж. Т. Шевченка дало можливість укр. науковцям здійснити ряд досліджень і важл. видань, серед яких – повне збір. літ. творів Т. Шевченка в 6-ти т., фототип. видання його рукопис. збірок; унікал. збірник матеріалів про Шевченка

(літературознавчі статті, есеї, висловлювання культур. і політ. діячів різних народів) – «Світова велич Шевченка» у 3-х т. (1964). Літературознавець Є. Кирилук за працю «Тарас Шевченко. Життя і творчість» був удостоєний Ленін. премії (1964). Низку наук. праць підготували і видали фольклористи («Українська народно-поетична творчість», зб. «Історичні пісні» та ін.), мистецтвознавці («Театральна культура», «Український драматичний театр», «Нариси з теорії кіномистецтва»).

Великим здобутком укр. культури стало видання *«Української радянської енциклопедії»* в 17-ти томах. Її готувала Гол. ред. УРЕ на чолі з академік [М. Бажаном](#) (першу спробу створення укр. Енциклопедії зроблено 1928, але вже 1933 підготовку її припинено). До цієї величез. роботи залучено понад 5 тис. авторів. Творцям Енциклопедії часто доводилося поступатися наук. критеріями перед політ. та ідеологічними, цінний матеріал ішов упереміш із кон'юнктурним, але все-таки це була перша фундам., фахово опрацьована укр. енциклопедія (трохи раніше науковці діаспори почали видавати [«Енциклопедію українознавства»](#) – вільна від ідеол. цензури, вона, однак, за своїм наук. форматом не була універсальною і відзначалась джерельною неповнотою). Наук. підготовка УРЕ стимулювала проведення дослідж. з багатьох питань історії, культури, науки, відбувалося нагромадження бази даних енциклопед. характеру. 1968 завершено вид. *«Українського радянського енциклопедичного словника»*, теж, попри войовничу ідеол. тенденційність, цінного своїм, хай і «просіяним», фактич. матеріалом; розгорнуто вид. [«Енциклопедії історії Української РСР»](#), [«Української сільськогосподарської енциклопедії»](#). Здійснювано унікал. проект – вид. 26-том. [«Історії міст і сіл Української РСР»](#), гол. ред. колегію якої очолював П. Тронько; у 1977–79 видано «Історію Української РСР» у 8-ми т., 10-ти кн. (гол. ред. – Ю. Кондуфор). Мало вивченою залишалася історія науки в Україні, забуто або не спопуляризовано імена і праці багатьох укр. учених, не поціновано їхній внесок у культуру ін. народів, що викликало невдоволення у громадськості. У 60–70-х рр. почалися певні зрушення. Вперше видано повне збір. творів видат. укр. математиків Г. Вороного (в 3-х т.) та М. Остроградського (в 3-х т.), «Помологию» Л. Симиренка в 3-х т., «Історію машиноведення на Україні» та першу в СРСР «Історію отечественной математики» в 5-ти книгах.

Праця суспільствознавців і гуманітаріїв проходила у склад. суспільно-політ. і творчій атмосфері. З одного боку, відбувалося повільне розкріпачення наук. думки, дедалі очевиднішою ставала невідповідність офіц. «марксистсько-ленінської» догматики істор. реальності, зростали нонконформістські тенденції, зародилися дисидент. рух, «шістдесятництво», «самвидав», у якому розповсюджувалися критичні щодо режиму ідеї, а у червні 1968 з'явилася праця А. Сахарова «Размышления о прогрессе, сосуществовании и интеллектуальной свободе», – все це знаходило резонанс, особливо серед наук. молоді, спонукало до перегляду багатьох догм; водночас окремі видат. діячі укр. науки і культури приєдналися до руху протесту проти політ. репресій в Україні й усьому СРСР (так, у квітні

1968 резонансний лист до Л. Брежнєва, О. Косигіна і М. Підгорного підписали 139 осіб, серед них чл.-кор. АН УРСР Ю. Березанський, А. Скороход, Ю. Ситенко, Ю. Соколов, К. Толпиго, д-ри наук [А. Білецький](#), [А. Лубченко](#) та ін. вчені). З іншого боку (не в останню чергу як відповідь на «ідеологічні загрози»), влада, балансуючи між розумінням необхідності змін і страхом перед ними, поряд з дозованими репресіями нагнітала кампанію боротьби з розтлінними впливами буржуаз. ідеології, з «ревізіонізмом» (особливо після придушення «Празької весни» у серпні 1968, що поклало край надіям на демократизацію СРСР), змушувала науковців постійно «оволодівати марксистсько-ленінською методологією», раз у раз проходити своєрід. марксист.-ленін. «лікнеп». Нескінченні наради, семінари, інструктажі під виглядом дискусій, всенар. свята: 300-річчя возз'єднання України з Росією, 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 50-річчя рад. влади в Україні; 100-річчя від дня народження В. Леніна і т. д. – усе це неодмінно супроводжувалося мобілізацією академ. установ на різні «наукові» конференції з вираз. політ. акцентацією, на проведення урочистих цілеспрямованих Заг. зборів АН тощо.

Парадоксальним було становище екон. науки. З одного боку, їй надавалося великого значення, від неї чекали рецептів подолання екон. стагнації. В Інституті економіки створ. відділення у Львові, Харкові й Одесі; його Донец. відділ. 1969 реорганізовано в Інститут економіки промисловості. Науковці цих інститутів сумлінно постачали держ. інстанції рекомендаціями, метод. записками, наук. доповідями тощо, але на цьому справа здебільшого закінчувалася. Друков. праці економістів (як-от 5-том. вид. «Экономические проблемы развитого социализма») зазнавали цензури й самоцензури, узгоджувалися із заг.-прийнятими стереотипами і «прориву» в екон. думці не створили.

Знач. осередком гуманітар. науки став Інститут філософії, дир. якого 1962–68 був визнач. філософ [П. Копнін](#). Йому вдалося забезпечити деяку незалежність наук. пріоритетів і певною мірою ухилитися від виконання пропаганд. завдань; в Інституті розвинулися дослідж. з логіки наук. пізнання, філос. проблем етики і естетики тощо.

Зростала продукція вид. «Наукова думка»: від 447 назв вид. обсягом 5276 обліково-видавничих арк. у 1959 до 753 назв обсягом 6537 обліково-видавничих арк. у 1967 (на жаль, поряд з цінними наук. працями виходило багато «ювілейної» літ-ри). Почали виходити нові журнали: «Мовознавство», «Український фізичний журнал», «Цитология и генетика», «Вестник зоологии» – від 1967; «Філософська думка», «Нейрофизиология», «Физиология и биохимия культурных растений», «Проблемы прочности» – від 1969; від 1967 «Доповіді Академії наук УРСР» почали виходити двома серіями: Серія «А» – фіз.-мат. і тех. науки; Серія «Б» – геол., хім. і біол. науки. 25–30 % наук. видань ішло на експорт, що засвідчувало інтерес у світі до укр. науки.

Наук. установи АН УРСР постійно залучувано до здійснення заг.-союз. наук. і вироб. проектів як по лінії АН СРСР, так і через союзні мін-ва безпосередньо. Розширювалися і поглиблювалися міжнар. зв'язки АН УРСР, хоч вона і не була повноправ. суб'єктом міжнар. діяльності. У 1967 учасниками 92 міжнар. наук. форумів були 245 учених АН УРСР (за період 1959–67 – 450). Протягом 1967 бл. 800 представників зарубіж. науки, зокрема 287 з капіталіст. країн, відвідали АН УРСР у різному статусі (усього ж за 1959–68 – понад 6 тис. учених, серед яких – 2 тис. з капіталіст. країн), чимало з них виступало з доп., лекціями та повідомленнями, що сприяло обмінові наук. ідеями. Від 1967 АН УРСР здійснює наук. зв'язки з Міжнар. агентством з атом. енергії. У 1967 установи АН УРСР брали участь у спільних дослідж. з ученими зарубіж. країн із 34 проблем і тем, з яких 28 розроблялося порядком двосторон. співробітництва. Особливо активно здійснювалося пряме наук. співробітництво з наук. центрами Нім. Демократ. Респ., Польс. Нар. Респ., Соціаліст. Федерат. Респ. Югославії, Чехословац. Соціаліст. Респ. з проблем фізики твердого тіла, матеріалознавства, електрозварювання, кібернетики, напівпровідників, хімії, фізіології та ін. галузей.

Кілька важливих міжнар. наук. конференцій відбулося в Києві – 9-а Міжнар. конф. з фізики високих енергій (1959), 3-й Всесоюз. з'їзд географів, Міжнар. конф. з автоматич. програмування (1963), «Рентгенівські спектри і електронна структура речовини» (1968) та ін. Серед міжнар. наук. форумів, у яких взяли участь укр. вчені, – 5-й, 6-й з'їзди та 8-й Конгрес Карпато-Балкан. геол. асоціації (в Румунії, 1961; Польщі, 1963; Югославії, 1967); 3-я Міжнар. конф. з використання атом. енергії в мир. цілях у Женеві (1964) та ін. Проте реально це виглядало так, що укр. вчені репрезентували не укр., а «радянську» науку. Парадоксальна ситуація виникла на 6-му Міжнар. з'їзді славістів у Празі (1968), в якому брала участь окрема укр. делегація, – і саме вона відхилила пропозицію зарубіж. українознавців про створення Міжнар. асоц. українців – аналогу міжнар. асоціацій дослідників ін. слов'ян. культур.

У 60–70-х рр. тривало нарощування наук. потенціалу України – як академічного, так і вузів. та галузевого. Однак укр. наука, як і вся рад., значно відставала від темпів розгортання наук. досліджень у високорозвин. країнах. Більше того, темпи зростання укр. науки були менші, ніж у Росії. За десятиліття кількість науковців в Україні зросла від 46 657 до 129 781. Однак порівняння цих показників з аналог. заг.-союз. та рос. свідчить, що збереглася тенденція відставання наук. розвитку України від РФ. У розрахунку на душу насел. за такими показниками, як кількість наук. працівників, підготовка аспірантів, чисельність канд. і д-рів наук та ін., Україна вдвічі відставала від РРФСР, що було одним із наслідків русифікаторської політики КПРС. Така ж тенденція зберігалася і в 70-х рр. Але загалом масштаби наук. роботи збільшувалися. Цьому сприяло, зокрема, створення 1971 за постановою ЦК КПУ та РМ УРСР п'яти регіонал. наук. центрів АН УРСР з метою об'єднання наук. потенціалу для вирішення актуал. соц.-екон. і наук.-тех. проблем регіонів України. Але діяльність наук. центрів виходила за ці межі; вони розвивали і фундам. науку. Так, учені Зх.

(Львів.) наук. центру АН УРСР одержали «фундаментальні результати в галузі фізики напівпровідників, металів і сплавів, фазових переходів, квантових і класичних рідин, розчинів електролітів, неупорядкованих систем, фізичного матеріалознавства, фізики міжчастинкових зіткнень, фізики ядра та елементарних частинок» («Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки радянської влади», К., 1990, с. 61).

60–70-і рр. були також періодом посилення курсу на централізацію керівництва в галузі академ. науки, на що були спрямов. окремі постанови ЦК КПРС і РМ СРСР, ЦК КПУ та РМ УРСР. Збільшувалася компетенція АН СРСР: на неї покладался контроль за розвитком наук. досліджень у республіках, відповідальність за фінансування, матер.-тех. забезпечення і капітал. будівництво, планування міжнар. зв'язків наук. установ. Реорганізації, структурні зміни та спроби вдосконалення тривали й далі; цей процес призвів до затвердження 1976 нової ред. Статуту Академії. Він зберіг осн. положення Статуту 1963, але в ньому зроблено уточнення й зміни, які розширювали координац. функції Академії, функції щодо організації зв'язків науки з виробництвом, сприяння НТП. Важл. доповнення декларували роль Академії в розвитку фундам. досліджень з провід. напрямків природничих, тех. і сусп. наук, здійсненні перспектив. наук. досліджень з найважливіших проблем наук.-тех. і соц. прогресу у зв'язку зі станом довкілля і благополуччям людини.

До 1980 АН УРСР поповнилася новими НДІ: Фіз.-хім. (Одеса), Соц. і екон. проблем зарубіжних країн (Київ), Прикладних проблем техніки і математики (Львів), Тех. механіки (Дніпропетровськ).

У 1982 широко відзначалося 1500-річчя Києва (чимало науковців відносять час заснування Києва на давнішу добу). До цієї дати науковці Академії видали низку праць, а на базі Інституту археології АН УРСР проведено Всесоюзну археол. конференцію.

Координації н.-д. робіт, залученню вчених до розробки важливих наук. проблем, популяризації наук. знань сприяли 11 наук. т-в, 7 комітетів і 8 комісій, діяльність яких охоплювала широке коло питань розвитку науки. З метою розв'язання однієї з найболючіших проблем – пром. освоєння наук. результатів – створ. наук.-тех. комплекси (НТК) та міжгалуз. НТК, у деяких із них – інж. центри (в серед. 80-х рр. їх було 9), розвивалася дослідно-вироб. база інститутів. Наук. центри АН УРСР, створ. 1971, – Придніпровський (до 1981 – Дніпропетр.), Донецький, Західний, Північно-Східний (до 1981 – Харківський), Південний (пізніше Кримський) – розробляли регіонал. програми, які входили до «Комплексної програми НТП і його соціально-економічних наслідків на 1986–2005 рр. по Українській РСР». Значне місце в діяльності АН УРСР належало участі в Комплекс. програмі НТП країн-членів Ради Екон. Взаємодопомоги до 2000, яка була спробою подолати дедалі драматичніше відставання СРСР і країн «соціалістичної співдружності» від Заходу в економіці й НТП. До виконання її завдань було залучено 37 наук. установ АН УРСР, які брали

участь у здійсненні цієї Програми. Однак усе це великою мірою набувало формально-бюрократичного характеру.

За дванадцять років (1964–85) дійсними членами АН УРСР стало 145 осіб, а чл.-кор. – 299 науковців (див. Табл. 7).

Табл. 7. ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ

1964	
Ахієзер О. І.	теоретична фізика
Васильєв В. П.	ентомологія
Давидов О. С.	теоретична фізика
Івченко О. Г.	двигунобудування
Кононенко В. О.	механіка, теорія коливань
Парасюк О. С.	математична фізика
Писаренко Г. С.	механіка, міцність у машинобудуванні
Прихотько А. Ф.	фізика твердого тіла
Толубинський В. І.	технічна теплофізика, теплоенергетика
Усиков О. Я.	радіофізика і електроніка
Яцимирський К. Б.	неорганічна хімія
1965	
Архаров В. І.	фізика твердого тіла
Галкін О. О.	експериментальна фізика
Литвиненко Л. М.	органічна хімія
Лопатинський Я. Б.	математика
1967	
Антонов О. К.	літакобудування
Белевцев Я. М.	геологія рудних родовищ
Будник В. С.	механіка, машинобудування
Гриднев В. Н.	металургія і металознавство
Іванов В. Є.	фізика
Карпенко Г. В.	хімічна механіка матеріалів
Колесников А. Г.	фізика моря
Копитов В. Ф.	газотехніка і хімічна переробка газу
Копнін П. В.	філософія, діалектичний матеріалізм
Ліфшиць І. М.	фізика
Логвинович Г. В.	гідромеханіка
Малахов Г. М.	гірнична справа
Никітін В. М.	фізіологія
Підоплічко І. Г.	зоологія і палеонтологія
Поляков М. С.	гірнична справа
Пухов Г. Є.	математика, обчислювальна техніка
Скаба А. Д.	історія радянського суспільства
Смирнов А. А.	металургія і металознавство
Філіппов А. П.	механіка, машинобудування
Чаговець Р. В.	біохімія
Шамота М. З.	літературознавство, теорія літератури
Шубенко-Шубін Л. О.	енергетика
Ямпольський С. М.	економіка промисловості
1969	
Амосов М. М.	хірургія
Брауде С. Я.	радіоастрономія
Єременко В. Н.	матеріалознавство і порошкова металургія
Кільчевський М. О.	математична фізика
Костюк П. Г.	фізіологія людини і тварин
Кульський Л. А.	хімія і технологія очистки води
Лазаренко Є. К.	мінералогія

1972

Атрощенко В. І.	хімічна технологія
Бабій Б. М.	історія держави і права Української РСР
Веркін Б. І.	фізика і техніка низьких температур, матеріалознавство
Кухтенко О. І.	технічна кібернетика
Кучер Р. В.	фізична хімія
Лазарян В. А.	математика, механіка, кібернетика
Лебедєв В. К.	електротермія
Моссаковський В. І.	механіка машинобудування
Підстригач Я. С.	механіка
Полуєтков М. С.	хімія
Супруненко М. І.	історія
Ткачук Л. Г.	геологія
Топачевський О. В.	гідробіологія

1973

Алимов О. М.	економіка промисловості
Баби́чев Ф. С.	органічна хімія, гетероциклічні сполуки
Багрій П. І.	економіка
Єфимов В. О.	металургія, технологія металів
Ліпатов Ю. С.	хімія високомолекулярних сполук
Ляшко І. І.	економічна кібернетика
Медовар Б. І.	металургія, технологія металів
Михалевич В. С.	економічна кібернетика
Паламарчук М. М.	економіка промисловості
Поваренних О. С.	кристалохімія мінералів
Ситник К. М.	ботаніка
Трефілов В. І.	фізика міцності

1976

Богатський О. В.	хімія
Гершензон С. М.	молекулярна біологія і генетика
Королюк В. С.	математика
Кремньов О. О.	промислова теплотехніка
Лукінов І. І.	економіка сільського господарства
Пилипенко А. Т.	аналітична хімія
Походня І. К.	металургія, технологія металів
Уткін В. Ф.	механіка

1978

Бар'яхтар В. Г.	фізика твердого тіла
Богач П. Г.	фізіологія, медицина
Гончар О. Т.	літературознавство
Городиський О. В.	електрохімія
Гузь О. М.	механіка
Дудко Д. А.	матеріалознавство, міцність матеріалів
Єременко В. В.	фізика твердого тіла
Коваленко І. М.	математична теорія надійності
Мовчан Б. О.	матеріалознавство, міцність матеріалів
Нелепо Б. О.	фізика моря
Німець О. Ф.	експериментальна ядерна фізика
Панасюк В. В.	матеріалознавство, міцність матеріалів
Рвачов В. Л.	механіка
Серков П. М.	фізіологія, медицина
Скородих В. І.	системотехніка, теорія систем

1979

Бережной А. С.	хімія і технологія неорганічних будівельних матеріалів
Бондар М. Г.	будівельна механіка
Гриневич Ф. Б.	електричні вимірювання
Гродзинський А. М.	фізіологія рослин
Доленко Г. Н.	геологія і геофізика
Кундієв Ю. І.	гігієна
Потураєв В. М.	гірнична механіка
Скок В. І.	фізіологія, медицина
Трощенко В. Т.	будівельна механіка
Файнберг Я. Б.	теоретична радіофізика
Чекунов А. В.	геологія і геофізика
Шестопапов В. П.	теоретична радіофізика
Щербак М. П.	геохімія

1982

Бродин М. С.	фізика твердого тіла, спектроскопія, оптоелектроніка
Лисиця М. П.	фізика твердого тіла, спектроскопія, оптоелектроніка
Лішко В. К.	молекулярна біологія, генетика
Немошкालенко В. В.	фізика твердого тіла, спектроскопія, оптоелектроніка
Пилипенко В. В.	динаміка рушійних установок
Русанівський В. М.	мовознавство
Сергєєв В. Г.	автоматичне управління
Ситенко О. Г.	теоретична фізика
Терновий К. С.	патофізіологія
Чебаненко І. І.	геологія
Чумаченко М. Г.	економіка
Шлепаков А. М.	всесвітня історія
Шнюков Є. Ф.	геологія
Юхновський І. Р.	теоретична фізика

1985

Кондуфор Ю. Ю.	історія СРСР
Кухар В. П.	органічна хімія
Куценко В. І.	філософія
Лотарев В. О.	машинобудування
Мацука Г. Х.	молекулярна біологія і генетика
Мельничук О. С.	мовознавство
Новиков М. В.	матеріалознавство, технологія металів
Новиченко Л. М.	літературознавство
Походенко В. Д.	фізична хімія
Скороход А. В.	математика
Скрипник І. В.	математика
Смирнов В. В.	вірусологія і мікробіологія
Снітко О. В.	фізика
Таран-Жовнір Ю. М.	матеріалознавство, технологія металів
Шидловський А. К.	енергомашинобудування, міцність машин
Яцків Я. С.	астрономія

Однак постійне збільшення масштабів дослідж. та розростання структур Академії (за 1966–85 рр. кількість її Відділень зросла від 9 до 12, а кількість інститутів збільшилася на два десятки – переважно за рахунок перетворення в самост. інститути окремих відділів та передачі до Академії установ з різних відомств) не могли приховати слабких місць і упущень, негатив. явищ в укр. (як і всій тодіш. радянській) науці, що були і своєрідним відбиттям заг.-сусп. кризи та деградації в останні роки правління Л. Брежнєва, а потім Ю. Андропова та К. Черненко. Від 1985, коли наявність суспільно-політ. й екон. кризи визнано й на рівні парт. керівництва і для виходу з неї запропоновано політику «перебудови» і «гласності», що ідентифікувалася з іменем М. Горбачова, вони дедалі більше ставали предметом гострого обговорення і в колах науковців, і серед ширшої громадськості. Стурбованість викликали функціонал. підпорядкованість АН держ. бюрократ. інстанціям, пряма залежність від політ. настанов; недостатня зорієнтованість інститутів на перспект. наук. напрямки, відсутність дійових стимулів творчого пошуку, недостатня збалансованість продуктив. творчих колективів, здатних розробляти нові перспект. ідеї; слабкість наук. прогнозування, що заважало досягненню результатів світ. рівня. Глибоку тривогу викликала зростаюча асиметрія напрямків наук. досліджень – надмірна «технізація» Академії, редукція гуманітар. наук (у всіх установах гуманітар. профілю працювало менше науковців, ніж у 2–3-х інститутах тех. профілю; власне, у 80-х рр. дві третини науковців Академії припадало на Секцію фіз.-тех. і матем. наук), інерційна орієнтація на прикладні дослідж. (попри постійні заклики до розвитку фундам. досліджень), надмірна залежність АН УРСР від АН СРСР. Предметом обговорення ставали потреби утвердження демократ. принципів в управлінні наукою, публічності і гласності, плюралізму, свободи наук. і мист. творчості. Не могли не викликати невдоволення науковців бюрократизація упр. Академією, зведення ролі Заг. зборів до формал. затвердження підготовлених Президією та бюро Президії документів, безальтернативність виборів до Академії, членами якої раз у раз ставали парт. та держ. діячі. Надії на підвищення ефективності і якості дослідж. пов'язувалися також із розширенням прав, підвищенням самостійності наук. установ АН УРСР, ширшим залученням талановитої молоді.

26 квітня 1986 сталася [Катастрофа на Чорнобильській АЕС](#) – катастрофа, що вплинула на життя мільйонів людей в Україні, Білорусі, Росії, драм. чином погіршила екол. ситуацію в Україні, змінила політ. і психологічну атмосферу в суспільстві, ставши символом технол. і політ. банкрутства рад. системи, а приховування від народу правди про неї показало обмеженість соціаліст. «гласності». АН УРСР від самого початку не підтримувала ідею будівництва АЕС поблизу Києва. А 23 липня 1981 Президент АН УРСР Б. Патон від імені укр. учених надіслав Голові РМ УРСР О. Ляшку листа, в якому були аргументовано показані небезпеки надмір. насичення України атом. станціями і, зокрема, заперечувалося плани розширення ЧАЕС, закликалося до створення на базі ЧАЕС н.-д. центру для прогнозування екол. та екон. наслідків будівництва і функціонування великих атом. енергооб'єктів. Але

застереження вчених не були почуті. Після катастрофи на ЧАЕС Академія стала гол. «мозковим центром», що розробляв стратегію мінімалізації і ліквідації її наслідків, пропонував нестандартні вирішення раніше незнаних проблем. Уже 3 травня 1986 створ. постійно діючу Комісію з питань аварії на ЧАЕС, яку очолювали (поспідовно) *В. Трефілов*, *В. Скок*, *В. Бар'яхтар*, від 1994 – *В. Шестопапов*. Зусилля укр. учених допомогли локалізувати область радіоактив. забруднення довкілля, розробити і здійснити науково обґрунтовані заходи для ізоляції атом. реактора, профілактики і лікування постраждалих. Водночас обговорення проблем Чорнобил. катастрофи стимулювало критич. перегляд становища науки в СРСР, відносин між наукою і владою; гостро усвідомлювалася необхідність змін.

Деякі позитивні зміни відбувалися протягом 1985–90. Стали можливими об'єктивніше висвітлення нац. проблематики та історії українського народу, ширше використання істор. джерел, публікації праць *Д. Яворницького*, *М. Грушевського* (спочатку в періодиці), творів *М. Хвильового*, *В. Винниченка*; в наук. обіг поступово поверталися забуті чи «небажані» факти культури 20-х рр. (доби «розстріляного відродження») та культур. життя діаспори. Утверджується ідея цілісності укр. культури в часі й просторі; в цьому зв'язку Президія АН УРСР 20 липня 1989 приймає постанову «Про створення Республіканської асоціації українознавців», що стало претекстом до створення в наступ. році Міжнар. асоціації українців.

У контексті заг.-сусп. тенденції до відновлення істор. правди Академія звернулася до власної історії, теж достатньо сфальсифікованої: 22 грудня 1988 Президія АН УРСР прийняла постанову «Про актуальні маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності АН УРСР». У березні 1992, рішенням Заг. зборів АНУ поновлено у складі Академії членів, виключених з неї в 30–40-х рр. Встановлення премій імені видат. укр. учених – діячів Академії – також було актом справедл. поцінування їх і відновленням зв'язку наук. поколінь.

Під тиском громад. настроїв і наук. думки політбюро ЦК КПУ погодилося на публікацію книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», що з'явилася друком уже в 1991. 31 січня 1989 ЦК КПУ прийняв постанову про істор. дослідження в Україні. Було створ. комісію на чолі з академік [І. Лукіновим](#), яка розробила програму публікації джерел (87 позицій) та пам'яток (47 позицій); до повного її здійснення не дійшло.

Елементи нового підходу простежувалися в розгортанні академічних структур. Створювано установи, які мали сприяти модернізації суспільства, розширенню діапазону укр. науки: Інститут енергетики, Інститут хімії поверхні, НТК «Інститут технічної теплофізики» та «Фіз.-мех. інститут» (1986); Інститут біоорганіч. хімії, Інститут проблем реєстрації інформації (1987); Інститут проблем енергозабезпечення (1988); Інститут клітинної біології та

генетичної інженерії, Інститут фізики конденсованих систем (у Львові), Інститут соціології (1990). Засновувано нові академ. журнали, але, за старою традицією, переважно російською мовою: «Кинематика и физика небесных тел», «Морской гидрофизический журнал», «Проблемы специальной электрометаллургии», «Биополимеры и клетка», «Криобиология» (1985); «Химическая технология» (1989); тільки один українською мовою – «Археологія» (1989). Починаючи від 60-х рр., кількість наук.-тех. видань (монографій, збірників, журналів) в Україні українською мовою не перевищувала 20 %.

З метою подолання негатив. наслідків тривалого підпорядкування науки адм.-команд. системі Президія АН створила комісію під головуванням академік [В. Кухаря](#), яка підготувала «Концепцію розвитку Академії наук УРСР», схвалену на Заг. зборах АН УРСР 30 березня 1990. У цьому документі підкреслювалося, що нерозуміння завдань АН парт.-держ. бюрократією, використання її здебільшого як коментатора уже прийнятих рішень призвело до «певної деградації і самого наукового товариства на всіх рівнях». За таких умов «Академія наук стала зручною мішенню для критики як з боку урядових органів республіки, так і з боку різних громадських організацій. Активізувались деструктивні сили в самій Академії. Під загрозу поставлене існування Академії наук як системи». Концепція пропонувала шляхи оновлення, що мали стати альтернативою як «тискові з боку консервативних сил», так і «демагогічним закликam до руйнування академічних традицій». Рекомендувалося відродити демократ. принципи організації і діяльності Академії, утвердити самостійність і самоврядність наук. колективів, забезпечити вченому центр. місце в н.-д. процесі. Найважливішим завданням Академії визнавалося організацію, проведення та координацію наук. досліджень з фундам. проблем природознавства та гуманітар. наук з метою розвитку духов. та матер. культури українського народу; особливо підкреслювалася необхідність істотно підвищити роль гуманітар. наук, звільнити їх від функції ідеол. забезпечення спекулятив. схем, спрямувати на виявлення і використання об'єктив. тенденцій і закономірностей, на забезпечення рухомості і самоорганізованості сусп. систем: «Внесок Академії до скарбниці духов. культури українського народу має полягати насамперед у сприянні відходу масової свідомості від усталених догм та стереотипів мислення, утвердженні пріоритетності загальнолюдських цінностей над класовими, поширенні високих принципів гуманізму, демократії та соціальної справедливості»; у впливові «вчених усіх спеціальностей на розвиток творчих сил та підвищення інтелектуального потенціалу нації». У цьому документі Академія ніби заговорила голосом своїх засновників, нагадавши про високу місію академ. науки та її призначення, яке було затінене прагмат. завданнями та заідеологізованістю.

Протягом 1986–90-х рр. двічі відбувалися вибори до Академії на її Заг. зборах: 15 січня 1988 – 27 дійс. чл. і 41 член-кореспондент; 18 травня 1990 – 25 дійс. чл. і 53 чл.-кор. (див. Табл. 8); після тривалої перерви обрано 6 іноз. чл.

Табл. 8. ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ

1988	
Андронаті С. А.	біоорганічна хімія
Березанський Ю. М.	диференційні рівняння
Беляєв В. І.	геофізика
Волков Д. В.	теоретична фізика
Глеба Ю. Ю.	клітинна інженерія рослин
Грищенко В. І.	кріобіологія і кріомедицина
Данилюк І. І.	математика
Дзеверін І. О.	теорія літератури
Дмитренко І. М.	фізика низьких температур
Долинський А. А.	теплоенергетика
Ермольєв Ю. М.	математична кібернетика
Зеленський В. Ф.	радіаційні матеріали
Кучук-Яценко С. І.	металургія
Лебедев А. О.	механіка
Мамутов В. К.	право
Марковський Л. М.	органічна хімія
Найдич Ю. В.	пайка матеріалів
Пахомов Ю. М.	політична економія та соціальні проблеми економіки
Романенко В. Д.	гідробіологія прісних вод
Свечников С. В.	матеріалознавство
Сергієнко І. В.	обчислювальна математика
Скопенко В. В.	неорганічна хімія
Счастливий Г. Г.	міцність в енергетичному машинобудуванні
Фролькіс В. В.	фізіологія
Чиженко І. М.	силові напівпровідникові перетворювачі
Чуйко О. О.	хімія поверхні
Чухно А. А.	політична економія і соціальні проблеми економіки
1990	
Бакаєв О. О.	економіка агропромислового комплексу
Бутенко З. А.	експериментальна онкологія
Гасик М. І.	металургія сталі та феросплавів
Голубець М. А.	геоботаніка
Гродзинський Д. М.	радіобіологія
Забігайло В. Ю.	геологія
Затонський Д. В.	літературознавство
Космодам'янський О. С.	гірнична механіка
Манжелій В. Г.	експериментальна фізика
Махненко В. І.	матеріалознавство, міцність металів
Моргун В. В.	генетика і селекція
Находкін М. Г.	радіофізика, радіоастрономія
Олійник Б. І.	літературознавство
Онищенко О. М.	економіка агропромислового комплексу
Пастур Л. А.	математика
Пелетмінський С. В.	теоретична фізика
Полікарпов Г. Г.	радіобіологія
Прісняков В. Ф.	механіка
Скороход В. В.	матеріалознавство, порошкова металургія
Старостенко В. І.	геофізика
Стогній Б. С.	енергетика
Толочко П. П.	археологія
Шеляг-Сосонко Ю. Р.	геоботаніка
Шпак М. Т.	експериментальна фізика
Шуба М. Ф.	біофізика

Академія наук у незалежній Україні

Прийняття ВР 16 липня 1990 Декларації про держ. суверенітет України, а в серпні 1991 – Акту про проголошення незалежності України принципово змінило становище і статус АН. Вона вийшла з підпорядкування АН СРСР і стала самост. наук. структурою. Закон України «Про основи державної політики в сфері науки і науково-технічної діяльності», ухвалений ВР України 13 грудня 1991, постанова Президії ВР України від 17 січня 1992 «Про статус Академії наук Української РСР», Указ Президента України від 20 січня 1992 «Про забезпечення діяльності та розвитку Академії наук України» створили нове правове поле для АНУ, визначили її місце та роль у житті укр. суспільства. На основі цих актів спец. комісія під керівництвом Президента АНУ Б. Патона підготувала проект нового Статуту Академії, який після широкого обговорення наук. громадськістю був затвердж. на Заг. зборах АНУ 20 березня 1992. У ньому був ряд цілком нових положень, зокрема визначення АНУ як вищої наук. установи України з правами самовряд. організації: специф. вид установи, створ. державою як корпорація вчених, осн. завданням якої є розвиток фундам. науки на користь суспільства і держави, а водночас – і важлива структура громадян. суспільства. Ця дуаліст. концепція «громадсько-державного» устрою АНУ викликала дискусії, зокрема у зв'язку з її майновими правами, але була необхід. кроком у «роздержавленні» й демократизації науки, підвищенні рівня прав та обов'язків, місця і ролі АН в укр. суспільстві. У березні 1994 Указом Президента України «Про державну підтримку наукової діяльності АН України» Академії надано статус Національної, а 22 березня 1994 Заг. збори АН постановили називати надалі Академію «Національна академія наук України» (НАНУ).

Все це сприяло розгортанню діяльності АН як інституції суверен. держави, розвиткові наук. пошуку, зокрема у галузі гуманітар. наук. Однак цей процес був ускладнений і обтяжений соц.-екон. кризою, яку переживає Україна (і всі пострадян. країни) і яка зумовлена розвалом старої політ. та нар.-госп. системи і непослідовністю та неефективністю ринкових реформ. Хоча й за цих умов АН змогла використати можливості, які відкривали її держ. незалежність України та демократизація всіх сфер життя, свобода наук. думки. У 1991–92 створ. НДІ: Імпульсних процесів і приклад. хімії (Миколаїв); Укр. археографії; Світ. економіки і міжнар. відносин; Екології Карпат (Львів); Укр. мови; Приклад. фізики (Суми); Географії, Біоколоїд. хімії; Стратегіч. досліджень; Економіко-правових досліджень (Донецьк); Проблем матем. систем та машин; Програм. забезпечення; Електронної фізики (Ужгород); Сорбції та проблем ендоекології; Проблем природокористування та екології (Дніпропетровськ); Проблем ринку та екон.-екол. досліджень; Сходознавства ім. А. Кримського; Нац. відносин і політології; Сх.-європ. досліджень, а також Інститут іоносфери АНУ і Міністерства вищої освіти України (Харків), Центр пам'яткознавства АНУ і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури, Наук.-координац. центр мор. наук; Міжнар. інститут клітин. геології та ін. наук. установи. У 1995 створ. Інститут магнетизму; окремі установи зазнали реорганізації або зміни підпорядкування. Це засвідчило вихід на

принципово нові напрямки дослідж., що мали забезпечити потреби суверен. держави. Особл. значення мало тут розгортання соціогуманітар., політол. і культурол. досліджень, заблокованих у часи тоталітаризму.

Принципово нові завдання постали перед економістами, соціологами, правознавцями, філософами, істориками: розробка концептуал. підходів до об'єктів. осмислення минулого, сучасного і майбутнього України, комплексу проблематики державотворення за сучас. умов, у глобальному конкурент. середовищі; суті і тенденцій екон. взаємозалежності в сучас. світі, особливостей входження України в світові та європ. екон. структури; аналіз найважливіших процесів і явищ у її держ.-правовому, соц.-екон. і нац.-культур. розвитку. В центрі уваги були питання екон. суверенітету України, роздержавлення власності, приватизації, макроекон., фінанс.-кредит., наук.-тех., агропром., екол., інновац. та інвестиц. політики України за умов переходу до ринк. відносин, наук. забезпечення курсу реформ та рекомендації щодо виходу з екон. кризи, розвитку і розміщення продуктив. сил на істор. перспективу, пріоритет. напрямків регіонал. політики; проблеми реформування відносин власності, умови, механізми та соц. наслідки роздержавлення і приватизації. Розроблялися методологія аналізу змішаних екон. систем, теор. обґрунтування складної багатомірності реал. структур укр. економіки (Інститут економіки); суть конкурентно-змагальних відносин в економіці, концептуальні підходи до подолання монополізму (Інститут економіко-правових досліджень); структуризація і типізація міжнар. ринків; серед принципів нових напрямків дослідж. – соцекогенез України у контексті світ. цивілізац. процесів. 1997 створ. Інститут економічного прогнозування, одним із завдань якого є прогнозування структур. зрушень у сфері матер. виробництва за допомогою екон.-матем. моделі.

90-і рр. були періодом пошуків і піднесення філос. та соціол. думки, що звільнилася від пут догматизму. Філософи обґрунтували новий підхід до феномену дискурсу, ввівши поняття «соціальний дискурс» та розробивши стратегії його аналізу; досліджували проблеми логіки і наук. мислення; когнітивні, світоглядні і культурно-істор. виміри сучас. природознавства; соціокультурні зміни в світі та появу нових філос.-світогляд. парадигм; нац. своєрідність худож. культури; явище постмодерну в культурі та філософії; взаємозв'язок світогляду і духов. творчості; феномен етнонац. буття та його осн. виміри. Інтерес укр. філософів до культурології засвідчила колект. праця «Феномен української культури» (1996) за ред. В. Шинкарука і Є. Бистрицького, монографія М. Поповича «Нарис історії культури України» (1998). Результати дослідж. стану укр. суспільства подані в колект. працях «Громадянське суспільство: ідеологія і реальність» та «Громадянське суспільство: соціальні тенденції та чинники становлення» (обидві – 1997). Соціологи досліджували проблеми еволюції соц. структури укр. суспільства; причини виникнення та механізми подолання соц. конфліктів за умов демократизації суспільства; структуру, стан і перспективи розвитку міжетніч. взаємодії в Україні; укр. етнічність поза межами України (діаспори); фактори формування етніч. самосвідомості особистості; проблеми особистіс.

розвитку та індивідуалізації особи в сучас. суспільстві; типологію особи в соц.-істор. та конкретно-соц. аспектах. Створено інформ. базу для системат. стеження за сучас. станом і перспективами розвитку укр. суспільства, його структур та інститутів, громад. думки, орієнтації різних груп і верств насел. Вийшли колективні праці «Етнос і соціум» (1993), «Міграційні процеси в Україні» (1994). Науковці-юристи брали участь у розробленні концепції правової держави, її філос., політ. і правових аспектів, у розвитку законодавства України. В Інституті держави і права розробляється схема нового зводу законів України. Видано 3 томи «Юридичної енциклопедії». Великі масиви молодослідж. або раніше ігнорованого з політ. мотивів матеріалу підняли історики, археографи, археологи. Здійснюється докорінна переоцінка – на основі об'єктив. аналізу реал. явищ і документал. джерел – цілих періодів нац. історії; насамперед історії укр. революції 1917–20; багато робиться для розкриття екон., ідеол. та соціокультур. змісту сталінізму, наслідків його для України; для висвітлення однієї з найтрагічніших сторінок укр. історії – голодомору 1932–33 як результату злочин. діяльності компарт. верхівки; репресій 30-х рр.; вивчається дисидент. рух в Україні; переглядається підхід до склад. істор. обставин життя українського народу під час 2-ї світової війни та вводяться в обіг нові документал. матеріали, зокрема здійснюється випуск багатом. «Літопису УПА». Знаменним став вихід колективні праці «Історія України: нове бачення» (1995–96) за ред. В. Смолія. Водночас тривало дослідж. історії України у 18–19 ст., середньовіч. і давньої історії України; археол. вивчення ранніх етапів історії, зокрема антич. держав Пн. Причорномор'я та археол. культур на території України. Започатковано випуск багатом. «Зводу пам'яток історії та культури України»; корпусу документів «Архіви Коша Нової Запорозької Січі» та ін.; видано працю П. Толочка «Літописи Київської Русі» (1994) та ін.

Філологи, мистецтвознавці, етнологи могли сконцентрувати свої зусилля на об'єктив. і правдивому висвітленні різних етапів розвитку укр. духов. культури та її стану на порозі 21 ст.; на розв'язанні гол. завдань, пов'язаних із наук. забезпеченням нац.-культур. відродження України; на проблемах сучас. функціонування української мови; на розвитку структурно-матем. та комп'ютер. лінгвістики; на вивченні взаємодії нар.-традиц. та урбаністич. культур; соціокультур. вимірів міського середовища.

Важл. тенденцією соціогуманітар. наук у 90-х рр. стали методол. модернізація, подолання догм і стереотипів, що впроваджувалися протягом десятиліть під виглядом «єдино правильної» «марксистсько-ленінської» методології; оновлення і збагачення понять. апарату та аналіт. прийомів під впливом ознайомлення з раніше малодоступ. масивом праць зарубіж. філософії, соціології, культурології, антропології, лінгвістики. Цей процес триває, приводячи до методол. плюралізму як одного із виявів творчої свободи, хоч подекуди трапляється і мех. запозичення схем, не адаптованих до специф. реальності пострадян. світу. Праці науковців-соціогуманітаріїв 2-ї пол. 80-х – 90-х рр. відчутно збагатили укр. культуру, підвищили її інтелектуал. тонус, сприяли поглибленню нац.

самоусвідомлення актив. частини суспільства. Деякі з них стали прикметним нац. здобутком, як-от: 15-том. серія «Україна крізь віки», підготовл. в Інституті історії НАНУ під керівництвом академік В. Смолія; 3-том. «Російсько-український словник наукової термінології»; 2-том. «Фразеологічний словник української мови»; 2-том. корпус документів і матеріалів ЦР; 3-том. вид. «Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних документів»; 5-том. «Українська література в загальнослов'янському і світовому контексті»; «Історія української літератури ХХ століття» в 2-х кн., 3-х ч.; «Історія українського мистецтва. Кінець 19–20 ст.» в 3-х т.; «Твори» В. Стуса в 6-ти т., 9-ти кн. Істот. внеском в істор. і культурне самопізнання укр. суспільства стали численні публікації архів. і джерел. матеріалів, низка моногр. досліджень у галузі культури, літ-ри, мистецтва, етнології, мовознавства, бібліогр. довідники та ін. Здобутки укр. гуманітаріїв були б ще вагомішими, якби завершені праці не лежали роками без надії на друк; через труднощі з фінансуванням і кризи книгодрукування та розвал книготоргівлі довелося припинити навіть ряд престиж. серій. видань; не доведене до кінця вид. праць М. Грушевського, вид. *Української Літературної Енциклопедії*, нове вид. творів Т. Шевченка; багато років гальмується вид. академ. «Історії української культури» в 5-ти т. Протягом 1999 і 2000 Президент України видав кілька Указів, спрямов. на підтримку укр. книговидання і особливо важливих культур. проектів. Ідеться про академ. вид. праць Т. Шевченка в 12-ти т., *Шевченківську Енциклопедію* у 4-х т.; підготовл. у НАНУ проект «Словники України» ліг в основу прийнятого 7 серп. 1999 Указу Президента України «Про розвиток національної словникової бази», що дасть можливість здійснити видання нового покоління академ. словників, зокрема комп'ютерних – на основі створеного потуж. комп'ютер. морфемно-словотвір. фонду української мови з ген. зведеним реєстром бл. 170 тис. од.

Характер. особливістю новіт. соціогуманітар. досліджень у НАНУ є те, що укр. проблематика дедалі частіше постає в них у всесвітньоістор. контексті, в контексті світ. цивілізац. процесів. Це стало можливим завдяки виходу України на світ. арену як суб'єкта міжнар. відносин і відповід. зміні істор. самопочуття нації та зняттю тих ідеол. заборон, що підтримували колоніал. статус і комплекс меншовартості. Однак цій об'єктив. тенденції розвитку наук. знання суперечить інша, зумовлена браком як фінанс.-кадр. забезпечення, так і стратег. мислення на держ. рівні: катастроф. згортання славістики, балканістики, нерозвиненість арабістики, африканістики, латиноамериканістики та ін. Політ. недооцінка значення цих цивілізац. регіонів для України йде в парі зі слабкістю наук. інтересу до них.

Ще суперечливішими були тенденції розвитку природничих наук. Підвищення рівня прав та обов'язків АН, її місця та ролі в суспільстві, її відповідальності за стан фундам. досліджень, об'єктивну оцінку процесів сусп. і наук.-тех. розвитку дало нові стимули для наук. пошуку. Разом з тим на діяльності АН негативно позначилася глибока суспільно-політ. криза 90-х рр., що спричинило різкий спад темпів НТП у країні. Заг. рівень і масштабність робіт помітно знизилися, незважаючи на певну кількість визнач. результатів.

Унаслідок постій. зменшення асигнувань на науку з держ. бюджету, різко загострилися проблеми фінансування і матем.-тех. забезпечення фундам. досліджень. Недостатнє забезпечення сучас. наук. апаратурою, відсутність валюти знач. мірою гальмували проведення експериментів. Негативно вплинув на розвиток дослідниц. процесу перехід частини кваліфіков. кадрів у комерц. структури та вплив інтелектуал. потенціалу за кордон. Істотних втрат зазнала дослідно-вироб. база Академії. Скоротилося надходження наук. інформації. Погіршилися соц.-побут. умови працівників АН, знизився престиж наук. праці.

Однак і за таких несприятл. обставин АН вдалося зберегти відомі наук. школи та провідні творчі колективи, осн. обсяг фундам. та приклад. досліджень. Першочергове значення надавалося розв'язанню найбільш гострих і пріоритет. для України проблем паливно-енергет. комплексу, задоволенню потреб у мінерал. сировині та нових матеріалах, охороні навколиш. середовища, забезпеченню населення мед. препаратами. Під кін. 90-х рр. 20 ст., відповідно до держ. програм подолання кризи, АН визначила 3 пріоритетні сфери дослідж.: у галузях енергетики, АПК і економіки. Водночас виконано знач. обсяг робіт і отримано вагомі результати в окремих сучас. напрямках математики, інформатики, фізики, матеріалознавства, хімії, біології, наук про землю та ін. Зокрема, в галузі математики досліджувано проблеми алгебри, топології та матем. логіки, геометрію випуклих многовидів та геометр. питання теорії диференц. рівнянь, теорію наближення функцій, питання неліній. функціонал. аналізу, матем. моделювання, теорію операторів та їх застосування; розроблено асимптотичні методи дослідження неліній. еліптич. та параболіч. задач матем. фізики в перфорованих областях; вивчено яacobієві поля, пов'язані з пуассонівською мірою; доведено ряд заг. теорем та нових тверджень, що містять відомі теореми; знайдено розв'язки ряду відомих задач. У галузі інформатики вперше в світ. практиці систематизовано та узагальнено граничні теореми, які встановлюють порядок малості певних подій, пов'язаних із траєкторією процесу; розроблено методологію проведення параметрич. та постоптимал. аналізу стійкості, розв'язання задач вектор. оптимізації з неточними вихід. даними; важливою для подальшого розвитку інформатики є розробка матем. теорії взаємодії комп'ютер. компонентів, що базується на новому розгляді поняття комп'ютер. середовища як агента з функцією занурення; досліджувано системи штуч. інтелекту, перспект. методи запису, передавання і відображення інформації; запропоновано концепцію створення інтегрованих інформ. систем; розроблено осн. принципи побудови інтегров. моделі захисту інформації в автоматиз. системах та ін. Дедалі ширше застосовуються інформ. технології в освіті, культурі, ЗМІ. В Інституті проблем реєстрації інформації НАНУ створ. бази даних культур. спадщини народів Європи. 1995 розпочато випуск наук.-рефератив. ж. «Джерело» (з Інтернет-варіантом).

Серед важл. результатів у галузі механіки – запропоноване зображення розв'язків динаміки стисливої в'язкої рухомої рідини в сферич. координатах; розвиток тривимір.

теорії приповерхн. нестійкості волокнистих композитів при стиску; теор. аналіз поздовж. стійкості 2-го ступеня ракетоносіїв «Зеніт» та розробка відповід. програмно-метод. забезпечення; побудова точного розв'язку динаміч. задачі про рух тріщини в матеріалах з початк. або залишковими напруженнями; експерим. дослідження взаємодії нестационар. хвиль із шаруватими неоднорід. середовищами та ін. Дальшого розвитку дістали дослідж. у таких наук. напрямках сучас. фізики, як ядерна фізика і фізика високих енергій, фізика тверд. тіла, зокрема високотемпературна надпровідність, фіз. оптика і квант. електроніка, фізика плазми (зокрема передбачено явище надплинності електронно-позитрон. плазми), фізика низьких т-р, радіофізика, радіоастрономія, астрофізика. Досягнуто успіхів у вивченні т. зв. «м'якої матерії», зокрема розроблено теорію нематиків та статистичну теорію динамічних властивостей напівквантових рідин. У Гол. астроном. обсерваторії НАНУ та Крим. астрофіз. обсерваторії одержано важл. результати, що доповнюють наук. уявлення про різноманітні фіз. явища та їх природу, Сонячну систему та Всесвіт. Учені-геофізики у межах виконання міжнар. проекту «DOBRE» отримали унікал. сейсмічні матеріали для вивчення закономірностей глибин. будови та геодинамічного розвитку літосфери. В Інституті географії розроблено теор.-метод. основи створення Нац. атласу України, створ. його електронну версію. Знач. результатами у галузі матеріалознавства були розвиток наук. основ топотаксич. синтезу; розробка методу розрахунку кінетики росту щілин в елементах конструкцій при нерегуляр. втомному навантаженні; розробка технології одержання наноматеріалів на основі пентагонал. металевих кластерів; установлення взаємозв'язку структури границь зерен наноструктур. кераміки з методом її компактування та властивостями, що дало змогу розробити засоби отримання високощільних керамік із підвищ. характеристиками; вперше створ. комбінов. прилад, що поєднує в собі можливості наноіндикатора і вимірювача мікропластич. деформації; вперше в світ. практиці із застосуванням методу індентування отримано криві деформації квазікристаліч. матеріалів при кімнат. т-рі; розроблено унікал. експерим. методики визначення тріщиностійкості матеріалів при динаміч. і цикліч. навантаженнях з урахуванням змішаного механізму руйнування.

В Інституті фіз. хімії засн. новий напрям молекуляр. матеріалознавства: фіз. хімія електропровід. органіч. полімерів. Укр. хіміки одержали принципово новий інгібітор зворотної транскрипції вірусу СНІД; запропонували ефект. методи очищення води від пестицидів нових поколінь; створили нову концепцію гомо- й гетерохіральності у стереохімії; одержали нові полімери на основі похідних дигліцидилового ефіру та екологічно безпечні плівкоутворювальні полімери з підвищеною корозій., фотохім. та терміч. стійкістю; принципово нові можливості для створення стабілізаторів органіч. матеріалів відкриває вперше запропонов. та експериментально обґрунтов. механізм каталітич. дії вільних та координов. іонами металів фенолів у елементар. актах обриву ланцюгів окислення органіч. сполук; вперше обґрунтовано засади екотехнол.

підприємства, признач. для переробки змінних за якіс. та кількіс. складом вхідних сировин. потоків. Нові наук. результати одержано в галузі ботаніки, біохімії, фізіології, мікробіології, молекуляр. біології та кріобіології, заг. біології. Дослідж. тут були спрямов. на подальше розкриття закономірностей розвитку живої матерії, взаємовідносин живих організмів з природ. середовищем, з'ясування корис. для людини, тварин та рослин властивостей мікроорганізмів та вірусів, розробку нових біотехнологій, створення систем генетич. трансформації, високоефект. методів генної інженерії; одержання нових ефект. біопрепаратів, ліків, діагностиків, корис. штамів мікроорганізмів і бактерій, ембріональних клітин; профілактики та лікування розповсюджених онкол., серцево-судин. та ін. систем. захворювань людини; вивчення осн. тенденцій формування профес. захворюваності в провід. галузях промисловості і в с. госп-ві. Здійснено теор. розробки, які дозволили з'ясувати раніше невідомі механізми обміну речовин у здоровому та хворому організмі; розроблено нові методи впливу, зокрема й за допомогою генетич. інженерії, на організм з метою підвищення кількості корисних мутацій у клітинах; вперше доведено наявність у нервових клітинах підкоркових структур мозку двох типів низькопорогових кальцієвих каналів; запропоновано нові біотехнології для одержання високоякіс. продуктів харчування, ліків та лікарських препаратів, препаратів для с. господарства та мед. практики (інтерферон, відеїн, ізатизон та ін.); розроблено оригінал. протипухлин. препарат «Мебіфон», новий поліпептид. антибіотик ландоміцин Е, що має високу протиракову активність; проводились дослідж. зі створення кріобанків репродуктив. клітин людини та тварин; опрацьовувались нові методи генної інженерії та класич. селекції; розробляються концепція соц.-психол. реабілітації насел. уражених радіацією територій, принципи і стратегія землекористування на них. В Інституті проблем природокористування та екології вперше в Україні розроблено та обґрунтовано стратегії сталого розвитку техногенно навантажених регіонів. Біол., зоол. та мед. школи, що сформувалися в НАНУ, досягли знач. успіхів у вивченні фізіології людини і тварин, біохімії білка, ферментів і вітамінів, сучас. питань молекуляр. біології та імунології, проблем, що виникли внаслідок Чорнобил. катастрофи. Зокрема, розроблено спостережно-інформ. систему стану підзем. середовища Чорнобил. зони відчуження; визначено фітосанітарний та пожежонебезпеч. стан ліс. масивів зони відчуження ЧАЕС; розроблено модельну систему для вивчення впливу радіації на мікрофлору ґрунту, програму «Фауна», спрямовану на виявлення факторів творення нових середовищ у життєдіяльності диких тварин для екол. реабілітації радіаційно забруд. територій. Взагалі Чорнобил. тематика залишається одним із пріоритет. напрямків діяльності НАНУ; багато робиться для розв'язання проблеми захоронення радіоактив. відходів у геол. формаціях; розроблено пакет програм для розрахунків розповсюдження викидів радіоактив. аерозолей з цього об'єкта; НАНУ співпрацює з Мінчорнобилем відповідно до угоди з ним. Видано зб. «Чорнобильська трагедія: документи і матеріали» за ред. В. Смолія та «Чернобыльская катастрофа» (1996) за ред. В. Бар'яхтара (перевидана укр. та англ. мовами).

Поряд з виконанням свого гол. завдання – всебіч. розвитком фундам. досліджень – Академія багато уваги і зусиль віддавала актуал. питанням розбудови України як незалеж. держави, вирішенню нар.-госп. проблем, підвищенню тех. рівня виробництва, технол. модернізації його базових галузей. Науковців Академії постійно залучувано до розроблення багатьох держ. програм, зокрема проекту «Україна-2010». Їм належить гол. внесок у розробку Концепції розвитку гуманітарної сфери України, що має стати основою держ. соціогуманітар. стратегії; Програми соц. розвитку села. На поч. 90-х рр. Кібернет. центр НАНУ підготував аналіт. матеріали з проблеми інформатизації України, що дали підстави для Указу Президента України «Про державну політику інформатизації України» та «Концепції державної політики інформатизації» і «Основних напрямів Національної програми інформатизації України», затвердж. постановою КМ України. Запропоновано Концепцію сталого розвитку України, Концепцію екон. безпеки України, багатоваріантний екон. прогноз для України – до 2015. Економісти створили також фундам. працю – «Прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил України на тривалу перспективу». З ініціативи Інституту фізики напівпровідників, Інституту електрозварювання ім. Є. Патона та Інституту монокристалів НАНУ розроблено та ухвалено Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків». В установах Академії розроблено Нац. програму «Нафта і газ України до 2010 року». Президія НАНУ обговорила і схвалила розроблені з участю науковців осн. положення проекту Послання Президента України до ВР України «Стратегія економічної і соціальної політики на 2000–2004 рр.», запропонувала заходи щодо реалізації визначених у ньому завдань. Можливості дійової допомоги науки у вирішенні кардинал. нар.-госп. завдань засвідчили цільові збірники «Національна академія наук України – паливно-енергетичному комплексу» та «Національна академія наук України – агропромисловому комплексу», що містять вичерпну інформацію про сучасні розробки установ Академії в інтересах цих галузей. Вчені-енергетики брали активну участь у розробці Нац. енергет. програми України до 2010, Програми держ. підтримки розвитку нетрадиц. та відновлюваних джерел енергії та малої гідро- і теплоенергетики. У результаті співробітництва НАН та Міністерства палива і енергетики України запропоновано концепцію програми «Подовження ресурсу енерговиробляючого устаткування електричних станцій України». АН ініціювала обговорення і вивчення таких гострих для України проблем, як оцінка тех. стану та залишк. ресурсу найважливіших пром., енергет. і госп. об'єктів, мостових споруд та інж. мереж; як диверсифікація джерел імпорту енергоносіїв. У Інституті геофізики ім. С. Субботіна розроблено проект «Автоматизована мережа збирання і обробки геодинамічної інформації», в якому викладено принципи організації та функціонування Нац. сейсмол. служби України. У Гол. астрономічній обсерваторії НАНУ розроблено Концепцію координатно-часового забезпечення об'єктів науки, економіки та оборони України. У Центрі аерокосміч. досліджень Землі Інституту геол. наук НАНУ розроблено наук. основи нової супутник. технології пошуків нафтогаз. родовищ на суші та в шельфових зонах, яка

не має аналогів у світі.

Важл. складовою участі НАНУ у розбудові держави є діяльність регіонал. наук. центрів Академії. У проведенні фундам. досліджень та розв'язанні приклад. завдань, в опрацюванні й координації наук. програм НАНУ дедалі активніше співпрацює з галузевими держ. та громад. академіями, з університетами та ін. наук. осередками, з мін-вами, насамперед з Мін-вом освіти і науки, Мін-вом з надзвич. ситуацій, з якими укладено угоди про співпрацю, з Радою з питань науки та наук.-тех. політики при Президенті України. Однак наук. розробки вчених НАНУ далеко не завжди знаходять розуміння і використання при формуванні держ. соц.-екон., технол., гуманітар. політики.

За роки незалежності України нової якості набули міжнар. зв'язки і співпраця з ученими й наук. інституціями країн світу. Йдеться вже не просто про різке збільшення взаєм. візитів і контактів, а про інтеграцію України у світ. наук.-технол. простір, про зростання кількості спільних проектів і розробок, участі в міжнар. програмах. Одна з найвідоміших – космічна програма «Морський старт». У Радіоастроном. інституті НАНУ в межах тристорон. міжнар. співробітництва України, Росії та США вперше в світі проведено двопозиц. радіолокац. зондування магнітосфери з використанням потуж. передавача «Сура» і приймал. фазованої антен. ґратки УТР-2. В Інституті іоносфери НАН та Міносвіти і науки України спільно з Массачусет. технол. інститутом та Корнельським університетом (США) проведено вимірювання висотно-часових розподілів іонів в іоносфері. В Інституті органіч. хімії НАНУ спільно з Каліфорній. університетом (США) та Інститутом хім. фізики Тартус. університету (Естонія) узагальнено дані з кислотності в газ. фазі надсильних нейтрал. кислот Бренстеда в рядах похід. метану й аміаку з перфторалкілсульфонільними групами та сполук з надсильними електроноакцентор. угрупованнями. Літературознавчі установи НАНУ співпрацюють з літ. інститутами Польс. та Болг. АН, з УВАН у США. НАНУ розвиває співробітництво як у межах міжнар. організацій, зокрема по лінії ЮНЕСКО, у межах програм НАТО, за ґрантами фонду CRDF, INTAS та ін., так і на основі двосторон. договорів – з Польс. АН, АН Австрії, Норвегії, США, Королів. швед. академією, Бавар. АН, Лондон. Королів. товариством, Британ. Радою, з Університетом Падуї (Італія), Університетом Поля Сабатьє (Франція), Стенфорд. університетом, Китай. академією сусп. наук, АН КНДР та ін. Триває співробітництво з РАН та наук. організаціями пострадян. країн, що особливо активізувалося після утворення (1994) *Міжнародної асоціації академій наук*, до якої ввійшли АН країн СНД і яку очолює президент НАНУ академік Б. Патон. Укр. вчені взяли активну участь у Всесвіт. конф. з науки, що відбулася під егідою ЮНЕСКО та Міжнар. ради з науки.

Україна дедалі частіше стає місцем проведення міжнар. форумів з різних галузей науки. Так, у 1999 в Україні відбулися міжнар. конференції «Проблеми теоретичної і математичної фізики», «Нелінійні диференціальні рівняння з частинними похідними», укр.-британ.

семінар «Біотехнологія рослин» та ін.; у 2000 – Перша європ. конф. «Елементарні процеси в атомних системах» (Ужгород). Визначними наук. і культур. подіями стали Міжнар. конгреси українців (Київ, 1990; Львів, 1993; Харків, 1996; Одеса, 1999). Знаменням часу, а водночас і свідченням високого фах. рівня праць укр. учених стали численні вид. їхніх монографій у престиж. закордон. видавництвах (тільки 1999 опубл. у них бл. 40 монографій учених НАНУ); 26 наук. журналів перекл. англ. мовою; звичним явищем стали публікації укр. учених у закордон. наук. журналах; географія цих публікацій охоплює чимало країн світу. Насамперед це стосується праць з математики, фізики, матеріалознавства, біології, хімії, фізіології та ін. природничих наук. Натомість через фінанс. труднощі установи НАНУ мало забезпечені необхід. наук. літ-рою з ін. країн світу, і це перешкоджає повноцін. участі укр. учених у міжнар. обміні наук. ідеями.

Протягом остан. десятиліття персонал. склад Академії поповнювався таким чином. 12 квітня 1991 обрано 4 дійс. чл., 20 чл.-кор. і 10 іноз. чл.; 21 березня 1992 – 17 іноз. чл.; 25 листопада 1992 – 33 дійс. чл., 70 чл.-кор., 22 іноз. чл.; 1994 було обрано 18 іноз. чл.; 1995 – 16 дійс. чл., 39 чл.-кор., 9 іноз. чл.; 17 квітня 1996 – 5 іноз. чл.; 4 грудня 1997 – 18 дійс. чл., 41 чл.-кор., 10 іноз. чл.; 2000 – 9 дійс. чл., 44 – чл.-кор., 32 – іноз. чл. (див. Табл. 9).

Табл. 9. ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ

1991	
Возіанов О. Ф.	хірургія, урологія
Комісаренко С. В.	патофізіологія, імунологія
Мойбенко О. О.	патофізіологія, імунологія
Пінчук В. Г.	онкологія
1992	
Анатичук Л. І.	матеріалознавство, технологія матеріалів для перетворювачів енергії
Булгаков М. П.	гідрогеологія
Візир А. Д.	клінічна медицина
Волков С. В.	хімія
Гончарук Є. Г.	гігієна
Горбань І. С.	фізика твердого тіла
Григоренко Я. М.	механіка
Далецький Ю. Л.	математика
Дзюба І. М.	літературознавство
Дибан Є. П.	енергетика
Єльська Г. В.	молекулярна біологія
Єфимов А. С.	ендокринологія
Жулинський М. Г.	українська література
Ісаєвич Я. Д.	культурологія
Карп І. М.	енергетика
Кислий П. С.	матеріалознавство
Конюхов С. М.	механіка
Корж О. О.	травматологія і ортопедія
Кошляков В. М.	аналітична механіка
Кунцевич В. М.	системи управління
Литвиненко Л. М.	астрономія і радіоастрономія
Лук'янова О. М.	педіатрія
Мала Л. Т.	терапія
Навакатікян О. О.	патофізіологія
Пучківська Н. О.	офтальмологія
Пшеничний Б. М.	системи керування рухомими об'єктами
Ромоданов А. П.	нейрохірургія
Семиноженко В. П.	матеріалознавство, надпровідні матеріали
Соботович Е. В.	геохімія навколишнього середовища
Топачевський В. О.	зоологія
Чеботарьов Д. Ф.	терапія
Шемшученко Ю. С.	право
Янсон І. К.	електроніка
1995	
Вервес Г. Д.	слов'янознавство, зарубіжні слов'янські літератури
Вишневський І. М.	атомна енергетика
Геєць В. М.	макроекономіка
Грінченко В. Т.	механіка
Згуровський М. З.	інформатика і обчислювальні системи
Курас І. Ф.	політологія
Магура І. С.	нейрофізіологія
Найдек В. Л.	матеріалознавство

1997	
Гончарук В. В.	хімія
Горбулін В. П.	інформаційна технологія та стратегічна безпека
Долішній М. І.	економіка
Єремєєв В. М.	океанологія
Зайцев Ю. П.	зоологія, паразитологія
Корнійчук М. П.	математика
Корчевий Ю. П.	енергетичне машинобудування
Костюк О. Г.	мистецтвознавство
Кришталь О. О.	фізіологія людини і тварин
Лобанов Л. М.	матеріалознавство
Мельничук Д. О.	біохімія
Наумовець А. Г.	фізика поверхні
Онищенко О. С.	культурологія
Півняк Г. Г.	гірнич та металургійна електроенергетика
Стешенко М. В.	астрономія, астрофізика
Тацій В. Я.	правознавство
Шевченко Ю. М.	механіка
Шор Н. З.	інформатика
2000	
Булат А. Ф.	гірнич механіка
Кремень В. Г.	філософія
Кулик М. М.	загальна енергетика
Кучеренко М. Є.	радіаційна біохімія
Лозинський М. О.	хімія
Луковський І. О.	математика
Пирожков С. І.	демографія
Редько В. Н.	інформаційні системи
Яковенко В. М.	теоретична радіофізика

* * *

Історія НАНУ – складова частина історії укр. суспільства в 20 ст. За 80 з лишком років вона пройшла величез. шлях становлення і розвитку, познач. здобутками і втратами, прогресом і регресом. Її діяльність засвідчує як високий інтелект. потенціал України, так і неповноту використання цього потенціалу через ідеол. обмеження, некомпетентні втручання та прагмат. маніпулювання з боку політ. влади. Як сказав у своїй доп. на сесії Заг. зборів НАНУ, присвяч. її 80-річчю, Президент Академії Б. Патон, «80-річна історія Академії переконливо засвідчує згубність державної політики, що приносить у жертву ідеологічним або кон'юнктурним цілям інтелектуальні надбання народу».

Наука і культура України зазнала величез. втрат як через фіз. винищення знач. частини нац. інтелігенції, особливо в 30-х рр., так і через постій. ідеол. тиск, нав'язування методол. догм, обмеження свободи наук. пошуку і наук. думки. Звичайно, рад. держава була зацікавлена в розвитку науки, але тільки такої, яка обслуговувала б її прагматичні інтереси. Тому підтримувало насамперед ті галузі, які безпосередньо забезпечували нар.-госп. потреби, виконання планів індустріалізації, створення потуж. військ. промисловості тощо. Багато уваги приділялося впровадженню наук. винаходів у виробництво, але діяли тут не екон., а бюрократ. важелі. Якщо в держ. політиці щодо комплексу природничих наук

на перший план виходив критерій практ. віддачі, то в політиці щодо сусп. і гуманітар. наук – вимога ідеол. і методол. ортодоксальності, «виховної ролі», тобто тієї ж «віддачі», але вже в суто політизованому і суб'єктивізов. вимірі. Розвиток науки мав не так інтенсив., як екстенсив. характер. Наприкінці 80-х – поч. 90-х рр. в Україні працювало в наук. сфері бл. 300 тис. учених, а всіх працівників – бл. мільйона. Це більше, ніж у будь-якій європ. країні. Але «віддача» від наук. досліджень, екон. й соц. показники були значно гіршими. Водночас у ряді напрямків укр. наука вийшла на передові рубежі в світі. Вчені Академії зробили вагомий внесок у світ. науку, НТП, розвиток культури та економіки України.

За час діяльності Академії тут сформувалися десятки наук. шкіл з різних галузей знань, які очолювали найвидатніші вчені. Серед них математики Д. Граве, М. Кравчук, М. Крилов, М. Боголюбов, механіки С. Тимошенко, О. Динник, М. Лаврентьєв, фізики К. Синельников, О. Лейпунський, О. Ахієзер, Л. Шубников, астрономи [М. Барабашов](#) та О. Орлов, геолог П. Тутківський, металознавець Г. Курдюмов, гідромеханік Г. Проскура, механік Г. Савін, хіміки Л. Писаржевський, О. Бродський, А. Думанський, біологи і медики Д. Заболотний, О. Богомолець, М. Стражеско, В. Філатов, генетик І. Шмальгаузен, біохіміки О. Палладін, В. Бєліцер, Р. Чаговець, ботанік [Д. Зеров](#). Провідне місце в світ. науці посідають укр. школи зварювання Є. Патона та Б. Патона і кібернетики В. Глушкова. Широко знані й академ. школи в галузі соціол. і гуманітар. наук. Їх засн. були економісти М. Птуха і К. Воблий, правознавець В. Корецький, історики М. Грушевський, Д. Багалій, М. Василенко, Д. Яворницький, сходознавець А. Кримський, археологи [П. Єфименко](#) і С. Бібіков, мовознавець Л. Булаховський, літературознавці С. Єфремов і О. Білецький. Саме провідні наук. школи є найбільш характер. ознакою академ. науки. Це її осн. здобуток і, водночас, той фундамент, виключно на якому вона може розвиватися. Збереження і розвиток за будь-яких умов наук. шкіл було гол. істор. завданням Академії, найпершим пріоритетом в її діяльності. Укр. вчені започатковували розвиток цілого ряду нових сучас. напрямів науки. Серед них нелінійна механіка та механіка композиц. матеріалів, молекулярна спектроскопія, фізика екситон. станів, квант. механіка дисипатив. систем, електронна хімія та електрохімія невод. розчинів, декаметрова радіоастрономія. Важл. внеском у розвиток науки стали розроблені ученими Академії теорія квазіконформ. відображень, теорія тиску гір. порід, теорія глибин. неорганіч. походження нафти і газу, електрон. теорія каталізу, фітогормонал. теорія тропізмів.

У скарбниці творчих досягнень Академії понад 90 % усіх наук. відкриттів, зроблених в Україні. У фізиці це, зокрема, надпровідники 2-го роду та квант. дифузія в кристалах, у хімії – фосфазорекція та новий клас хім. речовин, т. зв. фосфазосполуки, у біології – вибіркова хім. чутливість іонних каналів холінорецепторів нейронів. До найзначніших результатів слід зарахувати здійснення вперше в СРСР штуч. ядер. реакції – розщеплення ядра атома літію, одержання «важкої» води, створення першого вітчизн. імпульс. трикоординат. радіолокатора, встановлення можливості прямого термемісії, перетворення теплової

енергії в електричну, з'ясування механізму функціонування мембрани нервових клітини, отримання вперше в світі високоактив. антибіотика рослин. походження. Саме в Україні з'явилася перша в континент. Європі ЕОМ. Укр. вчені розробили теорію цифр. автоматів, що стала наук. основою створення ЕОМ нового покоління, започаткували розвиток кібернетики. Ще у довоєнні роки зусиллями укр. учених було здійснено високопродуктивне зварювання під флюсом, а в повоєнні – закладено основи порошк. металургії, електрошлак. технології, пром. синтезу штуч. алмазів. Від того часу Академія стала визнаним центром матеріалознавства. Світ. пріоритет, зокрема, мають численні результати дослідж. із одержання матеріалів з унікал. властивостями, створення принципово нових методів їх обробки. Вчені Академії й нині підтверджують свої чільні позиції у світ. науці з багатьох сучас. напрямів математики, механіки, теор. та експерим. фізики, астрономії і радіоастрономії, хімії і біології. У галузі соціогуманітар. наук сформовано самодостатню для суверен. держави мережу наук. установ, і подальший розвиток цих наук, посилення їх впливу на вирішення політ., екон. і соц. проблем, на збагачення духов. культури є важл. пріоритетом Академії.

Однак нинішнє становище НАНУ характеризується драм. суперечністю між тими можливостями вільного наук. пошуку, які відкрилися їй у незалеж. Україні, і незабезпеченістю реалізації цих можливостей через мізерність держ. фінансування науки, яке постійно зменшувалося і в 1999 становило 0,22 % ВВП, та несформованість ринкових механізмів співпраці з наукою, через що наука далеко не повною мірою здійснює свою природну функцію відтворення матер.-тех. бази вітчизн. виробництва. І досі не подоланим залишається те «нехтування наукою, безвідповідальне ставлення до її рекомендацій», про яке говорилося ще 1990 в «Концепції розвитку Академії наук Української РСР».

Ефективність міжнар. наук. співпраці, темпи її розвитку та розширення міждерж. проектів значною мірою гальмуються через недосконалість нац. законодавства та невизначеність стратегії наук.-технол. розвитку, недостатню орієнтованість укр. економіки на наукоємні галузі, що загрожує Україні небезпекою залишитися в міжнар. розподілі праці місцем концентрації важких і шкідл. вироб-в. Проблемою для НАНУ залишається оптимізація співвідношення між фундам. і приклад. дослідженнями, як і забезпечення політ. та громадянської незалежності спільноти вчених при актив. внеску в екон. і гуманітар. розвиток суспільства. Немає відчутних зрушень у збільшенні публікацій українською мовою у сфері фіз.-тех. і природничих наук. Триває відтік кадрів з України. За період від 1996 Україну залишили бл. 2000 науковців, а кількість д-рів наук у НАНУ зменшилася на 131 особу, або 5,4 % (хоча є певні позитивні зрушення в доборі здібної молоді до навчання в аспірантурі наук. установ Академії). Поліпшенню ситуації має сприяти виконання Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо підтримки Національної академії наук України» від 10 березня 2000.

Структура самої Академії залишається громіздкою і повільно адаптується до нових умов. Тривають дискусії щодо майбут. характеру НАНУ, висловлюються пропозиції щодо вдосконалення її структур. Але радикальні ідеї перетворення АН у громад. «клуб учених» і зосередження фундам. досліджень в університетах поки що не знайшли широкої підтримки у наук. громадськості як такі, що не відповідають реаліям і традиціям нашого суспільства і могли б призвести до дезорганізації й послаблення наук. розвитку. Однак глибша інтеграція академ. і вузів. секторів науки стає об'єктив. необхідністю, і вона почасти вже відбувається; однією з форм такої інтеграції є створення установ подвійного підпорядкування – як-от Міжнар. наук.-навч. центр інформ. технологій та систем НАНУ, Міністерства освіти і науки; аналог. подвійне підпорядкування регіонал. наук. центрів НАНУ; угоди про співпрацю НАНУ з окремими університетами. Фундатори укр. АН задумували її як оригінал. поєднання спільноти вчених і системи н.-д. інституцій. Цей проект історично довів свою життєвість, і дотримання його осн. принципів, за умов адекват. відповіді на вимоги часу, залишається історично перспективним.

Рекомендована література

1. Модзалевский Б. Список членов Императорской Академии наук, 1725–1907. С.-Петербург, 1908;
2. Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. К., 1919;
3. Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. К., 1919;
4. Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 року. Б. м. і р.; Птуха М. В. П'ять років існування III Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук (1919– 1923). К., 1924;
5. Артемський А. Я. Що таке Всеукраїнська академія наук. К., 1931;
6. Всеукраїнська академія наук на службі соціалістичного будівництва: Пр. Ювілей. сесії ВУАН, присвяч. 15-літтю Жовтн. революції. К., 1933;
7. Палладін О. В. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1919–1944. К., 1944;
8. Діяльність Академії наук Української РСР, 1944– 1958: Бібліогр. покажч. К., 1959;
9. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путах. Нью-Йорк, 1963;
10. Історія Академії наук Української РСР: У 2 кн. К., 1967;
11. Немошkalенко В. В., Новиков Н. В., Пелых В. М. Академия наук Украинской ССР. 1969. К., 1969;
12. Терлецький В. М. Академія наук Української РСР, 1919–1969: Короткий істор. нарис. К., 1969;
13. Академия наук Украинской ССР. 1919–1979: Справоч. К., 1979;
14. Академія наук Української РСР: Персонал. склад: Дійс. чл., чл.-кор., 1919–1979. К., 1979;

15. Історія Академії наук Української РСР. К., 1982;
16. Академия наук Украинской ССР. 1982. К., 1983;
17. Академия наук Украинской ССР. 1985. К., 1986;
18. Байдаков В. В., Коновець О. Ф., Скляренко О. Є. Наукові центри АН УРСР. К., 1987;
19. Добров Т. М. Наука о науке. К., 1989;
20. Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки Радянської влади. 1939–1989. К., 1990;
21. Шпак А. П., Цемко В. П., Новиков В. Д. и др. Академия наук Украинской ССР: История и современность. К., 1990;
22. Концепція розвитку Академії наук УРСР: Основні положення. К., 1990;
23. Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В. Загублені президенти: З історії Академії наук України. К., 1991;
24. Основні принципи організації та діяльності науково-дослідного інституту Академії наук України. К., 1992;
25. Академія наук України. К., 1993;
26. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії: [Репр. вид.]. К., 1993;
27. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918–1921) // АН України. К., 1993;
28. Правовий статус Академії наук України: Історія та сучасність. К., 1993;
29. Академія наук України: Корот. річ. звіт. 1992. К., 1993;
30. Академія наук України: Персонал. склад, 1918–1993. 2-е вид. К., 1993;
31. Звіт про діяльність Академії наук України у 1992 році: Проект: У 2 ч. К., 1993;
32. Звіт про діяльність Академії наук України у 1993 році: Проект: У 2 ч. К., 1994;
33. Артемова В. Я., Мамукий Б. А. Программы и проекты ЮНЕСКО в области науки и технологий и участие в них Украины. Ч. 2. К., 1994;
34. Історія Академії наук України, 1918–1993. К., 1994;
35. Звіт про діяльність Академії наук України у 1994 році: Проект: У 2 ч. К., 1995;
36. Верба І. Спроби відновлення Української академії наук у Києві 1941–1942 // Український історик. 1995. № 1–4;
37. Звіт про діяльність Академії наук України у 1995 році: Проект: У 2 ч. К., 1996;
38. Матвєєва Л. В. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених: (Історико-джерелознавчі дослідж.): Автореф. дис... д-ра іст. н. К., 1996;
39. Звіт про діяльність Академії наук України у 1996 році: Проект: У 2 ч. К., 1997;
40. Палій В. М. та ін. Національна Академія наук України. 1997: Довід. К., 1997;
41. Палій В. М., Храмов Ю. О. Національна академія наук України: Персонал. склад, 1918–1998. К., 1998;
42. Звіт про діяльність Академії наук України у 1997 році: Проект: У 2 ч. К., 1998;
43. Члени-засновники Національної академії наук України: Зб. нарисів. К., 1998;
44. До 80-річчя Національної академії наук України: Фотоальбом. К., 1998;

45. Вересовська Т. В. та ін. Історія Національної академії наук України, 1924–1928: Док. і мат. К., 1998;
46. Звіт про діяльність Академії наук України у 1998 році: Проект: У 2 ч. К., 1999;
47. Статут і статус Української Академії Наук. К., 1999;
48. Шпак А. П. Спільна діяльність установ, організацій та підприємств НАН України зі сторонніми організаціями: Зб. законодавчих та нормат. актів. К., 1999;
49. Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998. К., 2000;
50. Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2000 році: У 2 ч. К., 2001;
51. Малиновский Б. Н. Академия наук Украины в дни Чернобыльской трагедии. К., 2001.

Бібліографічний опис:

Національна академія наук України / І. М. Дзюба // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-43408>. – Останнє поновлення : 2023.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).